

Горан МИЛОРАДОВИЋ

БРОЈНО СТАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ 1916–1918. ГОДИНЕ И ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА ПОДРШКА РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ*

Апстракт: Чланак је посвећен питању бројног стања војске Краљевине Србије у Првом светском рату, а посебно на Солунском фронту, као и тумачењу последица до којих су претрпљени губици довели. Недостатак попуне српске војске после 1915. године био је пресудан разлог за формирање Добровољачког корпуса у Русији, али и један од подстицаја за доношење других важних политичких одлука, од којих су неке имале далекосежне последице. Чланак је написан на основу руске и српске архивске грађе, објављених извора и стручне литературе.

Кључне речи: Први светски рат, Краљевина Србија, Руска империја, Солунски фронт, војни губици, српска војска, добровољачки покрет, демографија.

Иако је Први светски рат предмет научних истраживања већ цео један век, још увек постоје питања око којих нема сагласности, укључујући и саме узроке избијања рата.¹ Ако се пажња усмери на улогу Србије у том рату и на резултате српске историографије у 20. веку, највише недоумица изазивају покушаји квантификовања одређених процеса: бројно стање војски, број жртава, демографски губици и сл. Консензуса дуго није било,

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: Између демократије и диктатуре* (Ев. бр. 177016).

¹ М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? : старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2014.

а ни научног дијалога око различитих података који су публиковани.² Одређени помаци у науци учињени су последњих година, па се са нешто више сигурности може говорити о размерама српских губитака у Првом светском рату, иако тема тиме није исцрпена.³ Поред тога, упркос раширеном уверењу да су сви битни извори о Првом светском рату већ познати, и у руским и у српским архивима још увек има неискоришћене историјске грађе.⁴ Важне податке доноси и новија стручна литература, на основу докумената за чије постојање се одавно зна, али су из разних разлога остали занемарени.⁵ Систематизација нових података, чак и када су некомплетни, омогућује прецизнији увид у стање српске војске у Првом светском рату и пружа основу за ново промишљање последица тог рата по Србе и Србију.⁶

Комплексне историјске појаве, као што су ратови и њихове последице, увек су условљене низом узрока, а промена неког важног елемента у том низу може знатно да измени постојећу слику прошлости. Тачност реконструкције и тумачења историје зависи, пре свега, од поузданости полазних података. У овом раду је као главно упориште коришћена серија података о бројном стању српске војске на Солунском фронту, прикупљена на основу архиве Оперативног и Ађутантског одељења Врховне команде.⁷ То су, до сада, најпрецизније, најрашчлањеније и

² О несклоности српске историографије саморефлексији видети: М. Јовановић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, УДИ, Београд 2009, 123–132.

³ Д. Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртва геноцида, Београд 2007; М. Грчић, *Демографске последица ратних губитака*, Демографија IV (2007) 55–72; В. Radivojević, G. Penev, *Demographic losses of Serbia in the First world war and their long-term consequences*, *Economic annals*, Vol. LIX, No. 203 (October–December 2014) 29–54; М. Јагодић, *Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921*, Српске студије 6 (2015) 11–65.

⁴ Нових података има и у објављеној архивској грађи: Я. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов / Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, РИСИ/РВИО/Андрјевићев институт, Москва 2014.

⁵ Прецизно бројно стање српске војске на Солунском фронту у четири временска одсечка видети у: V. Ivetić, *Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine*, *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1998) 122–130.

⁶ Архивска грађа и објављени извори коришћени у овом чланку датирани су према оба календара, осим када је прерачунавање већ учињено од стране приређивача грађе и аутора литературе.

⁷ V. Ivetić, *нав. дело*, 122–130.

најсистематизованије бројке о снази и саставу српске војске у периоду 1916–1918. година. Ти резултати постају још значајнији када се допуне другим подацима, сакупљеним на основу литературе и архивске грађе, и када се ставе у одговарајући политички и друштвени контекст. На тај начин се могу прецизније реконструисати околности у којима је српска влада одлучивала, а Врховна команда деловала. Поред осталог, на основу те грађе могу се разјаснити узроци и околности формирања добровољачких јединица и њихова војна и политичка улога.

Снага српских трупа на Солунском фронту је важна тема јер је, поред осталих друштвених и политичких чинилаца, одређивала способност Србије да реализује свој спољнополитички програм. Прецизан одговор на питање о бројном стању српске војске у периоду 1914–1918. године може утицати, поред осталог, и на тумачење мотива владајућих кругова Србије приликом доношења политичких одлука, од којих су неке имале далекосежне последице. С друге стране, Добровољачки корпус у Русији, који је требало да ублажи губитке српске војске током 1915–1916. године, а касније да буде језгро будуће вишенационалне армије, постао је током рата поприште жестоких политичких и идеолошких сукоба између Срба, Хрвата и Словенаца. Било је то колико неочекивано толико и недвосмислено упозорење у вези са перспективом будуће заједничке државе.

Поновним читањем синтеза о Србији и српској војсци у Првом светском рату, поред осталог, отвара се питање: колико су идеолошка схватања и политичке и друштвене околности у време када су те књиге настајале утицали на њихове ауторе? Неке касније интерпретације збивања у Првом светском рату послужиле су као историографско упориште поборника владајуће идеологије, односно као „научно“ оправдање постојања југословенске државе. О присуству ваннаучних утицаја у неким тумачењима настанка Југославије говори и то што су аутори неких синтеза термин „Југославија“ и „југословенски народи“ пројектовали далеко у прошлост, чак до преисторије и античких времена или су пак „историју Југославије“ почињали раним средњовековљем.⁸

⁸ Видети: „Наша земља у доба првобитног друштва“ наслов је првог поглавља књиге: *Historija naroda Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb 1953 (Б. Графенауер и други). Од античких времена ту „историју“ „прати“ књига: *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd 1972 (И. Божић и други). У 7. веку н.е. своје синтезе почињу: В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Народно дело, Београд 1933. и *История Югославиин* (ред. Л. Б. Балева, Г. М. Славина, И. И. Удаљцов), Издательство академии наук СССР, Москва 1963.

Евакуација Српске војске на Крф

Први покушаји утврђивања броја српске војске на Солунском фронту чињени су током међуратног периода. Један од аутора, генерал Милан Недић, писао је почетком 1930-их година о 170.000 српских војника који су дошли до обале Јадрана.⁹ Он је сматрао да је на полуострво Халкидик маја 1916. године стигло 150.000 „бораца“.¹⁰ Владимир Ћоровић је 1933. године писао о 120.000 „војних лица“ из Србије пребачених на Крф.¹¹ Милан Живановић је сматрао да је 145.000 било „све што је остало од српске војске“.¹² Утицајни историчар Бранко Петрановић писао је крајем 1970-их година да је српска влада „успела да сачува око 160.000 војника и настави рат на Солунском фронту“.¹³ Петар Опачић је писао да је српска војска „26. априла 1916. бројала 151.920 бораца“, а да је крај рата дочекала „са армијом од око 150.000 људи“.¹⁴ Ђоко Трипковић сматра да је почетком 1916. године било око 150.000 српских војника, али не прецизира њихов територијални распоред.¹⁵ Владимир Дедијер је изнео податке о „нешто испод 150.000“ српске војске на Крфу и око 130.000

⁹ М. Ђ. Недић, *Српска војска и солунска офанзива*, Издавачка књижарница „Напредак“, Београд 1932, 23–25.

¹⁰ Израз „борац“ користи се у овом чланку само за она војна лица „која имају борбену улогу“. Реч „неборац“ се користи за све оне који немају ту улогу, иако су многи од њих наоружани пушком. Ван ових категорија су војници „у расходу“ (на боловању, на обуци, на одсуству, у затвору, у бекству, итд.). У „ефективне пушке“ рачунају се само они борци који се пушком стварно боре и налазе се „на лицу места“. Ту се не рачунају митраљесци, артиљерци, коњаници и позадинци, већ само пешадинци с пушком. Критеријум на основу: Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (ВРС)*, 25, Издање Главног ђенералштаба, Београд 1934, 315 (приређивачи ВРС датуме су прерачунали на грегоријански календар).

¹¹ В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 616; В. Ћоровић, *Историја Срба*, Зограф, Ниш 1999, 732.

¹² М. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 243, 300. Аутор се позива на: ВРС, 15, 2–3.

¹³ В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918–1978*, Nolit, Beograd 1980, 19.

¹⁴ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Књижевне новине, Београд 1984, 38, 135, 411. Вероватно су та и једна ранија књига (П. Опачић, *Солунска офанзива 1918*, Војноисторијски институт, Београд 1980), пресудно утицале на остале ауторе да прихвате број од 150.000 српских војника на Солунском фронту.

¹⁵ Ђ. Трипковић, *Српска ратна драма 1915–1916*, Институт за савремену историју, Београд 2001, 213–217. Не објашњава се разлика између тих 150.000 и 112.000 колико је, како се наводи, превезено у Солун до 30. маја 1916. Трипковић се позива на Опачићеве бројеве.

пребачених на Солунски фронт.¹⁶ Крајем 1980-их Милорад Екмечић је сматрао да је Албанију прешло 150.000, а да је августа 1916. године на Солунском фронту било 122.000 српских војника.¹⁷ О 150.000 припадника српске војске пребачених на Крф и 120.000 на Солунском фронту писао је и Владимир Стојанчевић.¹⁸ Двојица иностраних аутора, Стеван Павловић и Холм Зундхаузен, сагласна су да је 135.000 српских војника пребачено на Крф, а Павловић сматра да их је на Солунском фронту било 115.000.¹⁹ Један од најпосвећенијих истраживача те теме, Андреј Митровић, навео је податак српске Врховне команде о око 110.000 војника и 2.350 официра који су децембра 1915. године стигли до албанске обале, али је то сматрао „ипак сувише малим бројем“.²⁰ Исти аутор је прихватао да је број српских војника пребачених на Халкидик од марта до јуна/јула 1916. године „нарастао“ са 127.000 на 152.000.²¹ Када је реч о новијој историографији, Мира Радојевић и Љубодраг Димић прихватају бројку од 152.000 српских војника на Солунском фронту²², Милић Милићевић наводи да се процене броја евакуисаних „на Крф, Бизерту и другде“ крећу у распону од 133.000 војника и цивила до 152.00 војника²³, док Миле Бјелајац сматра да је број српских војника евакуисаних у Грчку био 153.000.²⁴

Разлога за опрез и сумњу има много, јер распон од 115.000 до 170.000 није мали: 55.000 људи. Проблем додатно отежава чињеница да у већини синтеза није јасно на које се изворе и која претходна истраживања бројног стања српске војске њихови аутори ослањају. Један од узрока неслагања око питања бројног стања српске војске на Солунском фронту и њене унутрашње пропорције лежи у томе што су се

¹⁶ *Istorija Jugoslavije* (И. Божић и други), 391–392.

¹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, т. 2, Просвета, Београд 1989, 755, 766.

¹⁸ В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918 године*, Лесковац, Народни музеј 1988, 34, 99.

¹⁹ С. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, Слио, Београд 2004, 125–126; Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 20. века*, Слио, Београд 2008, 249.

²⁰ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, СКЗ, Београд 1984, 260. Митровић је податак преузео из операцијског дневника српске војске за 27. децембар 1915: *ВРС*, 13, 400.

²¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 281. Исте податке Митровић је навео и у *Историја српског народа*, VI–2, СКЗ, Београд 1983, 113.

²² Исти аутори сматрају да је 140.000 било пребачено на Крф, од којих је помрло најмање 6.400 људи. М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: Кратка историја*, СКЗ, Београд 2014, 190–191, 215.

²³ М. Милићевић, *Српско повлачење преко Албаније (Албанска Голгота)*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 194.

²⁴ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 358.

истраживачи највише ослањали на податке које је у едицији *Велики рат Србије* објавио Генералштаб војске Југославије. Од 1925. до 1939. године објављен је 31 том докумената о Првом светском рату, где се на више места дају прегледи бројног стања српске војске и Добровољачког корпуса 1916–1918. године.²⁵ Међутим, ти подаци нису дати једнообразно, (некад се дају апсолутне бројке, а некад број батаљона, ескадрона и топова; понекад укупни подаци, а понекад делимични), па стога нису међусобно упоредиви и на основу њих није могуће пратити све промене нити формирати целовиту слику.

За сада најмање недоумица изазива бројно стање српске војске пред непријатељске офанзиве 1914. и 1915. године. Према налазима Далибора Денде, Србија је до септембра 1914. године мобилисала укупно 423.441 човека, док је до новембра 1915. године мобилисано још 207.500, што чини укупно 630.941 човека.²⁶ Међутим, неки секундарни извори доносе знатно веће бројеве. Према генералу Душану Стефановићу, Србија је у септембру 1914. године мобилисала 499.500 људи, а до почетка повлачења 1915. још 207.500, што укупно чини 707.000.²⁷ Са бројем од 499.500 мобилисаних од јула до септембра 1914. године сагласан је и Миле Бјелајац, али указује да тај број, осим војника, обухвата и железничаре, поштаре, раднике у војним фабрикама и друге.²⁸ Разлика између двеју наведених бројки (499.500 и 423.441) је 76.059, па је приближно толико људи обављало свој мирнодопски посао под војном обавезом. Остали су били официри и војници. Према извештају српске делегације на конференцији мира у Паризу, Србија је до октобра 1915. године мобилисала 707.005 људи.²⁹ Мање је прецизан Петар Опачић, који је сматрао да је Србија „у току рата мобилисала преко 700.000 људи.“³⁰ У литератури се могу наћи и веће бројке укупно мобилисаних

²⁵ Видети: *ВРС*, 9, 15–21; *ВРС*, 13, 400; *ВРС*, 15, 50, 64; *ВРС*, 16, 61, 164, 306–307; *ВРС*, 20, 194, 827; *ВРС*, 21, 49, 189, 272, 301, 380, 600–601, 622, 766–767; *ВРС*, 24, 686, 688, 707–708; *ВРС*, 25, 312–319; *ВРС*, 27, 765–767; *ВРС*, 31, 593–594.

²⁶ Д. Денда, *Организација и опремљеност српске војске*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 299–300.

²⁷ Генерал С. [Душан Стефановић], *Губици у ратовима*, Ратник, св. XII (1932) 88. За разрешење псеудонима видети: М. Јагодић, *нав. дело*, 22.

²⁸ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 357. Ту спадају и жандарми, полицајци, бродари, шофери и разне занатлије. Видети: *ВРС*, 25, 316; V. Ivetić, *нав. дело*, 124–126.

²⁹ Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes à la Conférence de la Paix, *Rapport sur le Dommages de Guerre causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages*, Paris 1919, 13.

³⁰ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 411.

српских војних обвезника: 750.000³¹; 809.800³² и 852.005³³ (последња два броја укључују и добровољце, регруте и све додатно мобилисане крајем 1918. године). До овако великих бројева дошло се услед нејасних критеријума кога сматрати војником. Српска војска, међутим, није могла бити много већа од 400.000 људи, а треба имати у виду да се, услед губитака, њен састав стално осипао и изнова попуњавао.

Поуздан показатељ да Србија ни у једном периоду рата није могла имати ни 400.000 људи под оружјем, а камоли више, јесте ограничен број личног наоружања. Јула 1914. године Србија је располагала са 131.391 брзометном пешадијском пушком, 6.218 коњичких карабина и око 25.000 једнометки, а августа 1914. године стигло је 119.980 нових брзометних пушака из Русије, што чини укупно 276.371 пушака за пешадију. Али, хиљаде тих пушака је било изгубљено, заробљено или уништено током 14 месеци ратовања, па је у јесен 1915. године од првобитних 251.371 брзометком Србија располагала са свега 203.326 таквих пушака.³⁴ Трећи позив и последња одбрана били су и даље наоружани старим једнометкама. Око 40.000 заробљених аустроугарских пушака типа Манлихер послужило је за наоружање неких српских јединица из нових области, али то није било од велике помоћи, јер није било довољно муниције за њих. Да би се то решило од Русије су марта 1915. године тражене заробљене аустријске пушке и муниција, али им је одговорено да је и код Руса оскудица и да ратним пленом наоружавају своје јединице.³⁵

После годину дана ратовања и борбе са епидемијом тифуса, пред почетак нове непријатељске офанзиве у октобру 1915. године, српска војска је, упркос попунама, бројала свега 404.020 војника.³⁶ Накнадно

³¹ М. Грчић, *нав. дело*, 67. Позивајући се на податке из часописа *Србија*, №14 (1919), Грчић сматра да је чак 690.000 српских војника погинуло или умрло, дакле скоро сви мобилисани!

³² Ђенерал С., *Губици у ратовима*, 88.

³³ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13.

³⁴ Д. Денда, *нав. дело*, 299.

³⁵ О стрелачком наоружању српске војске видети: В. Bogdanović, *Srpski Mauser*, Београд 2004, 63; *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали*, том III, *Друштвене и политичке везе* (прир: А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Ј. Тимофејев, Г. Милорадовић), Архив Србије/Главное архивное управление города Москвы, Београд/Москва 2012, 485–486, 489–491; М. Милићевић, *На погрешној обали. Параз трупa Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 65–66; С. Ружесковић, *Стрелачко наоружање*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 304–305.

³⁶ Војни Архив (ВА), П-3, к.4, ф. 1, р.б. 3/1, Бројно стање целокупне српске војске на дан почетка непријатељске офанзиве 23. септембра/6. октобра 1915. године. Захваљујем се колеги Далибору Денди на овом документу.

мобилисање је настављено до новембра 1915. године, али се укупан број војника није могао битно подићи због великог броја погинулих, рањених, оболелих или умрлих од тифуса, заробљених и несталих. Када се од тих 404.020 српских официра и војника одузме укупан број евакуисаних у Грчку, а то је око 155.000³⁷, недостаје скоро 250.000 људи. Миле Бјелајац сматра да је већина њих, око 166.000, заробљена до краја 1915. године, док је судбина око 80.000 „непозната“, а које треба тражити међу мртвима, отпуштеним кућама или дезертерима.³⁸ Управо тих 80.000 „несталих“, по мишљењу Милића Милићевића, пре треба уврстити међу дезертере него међу мртве.³⁹ Они су се вратили у своја села, неки и с оружјем, избегавали представнике окупационих власти и чекали даљи развој догађаја. Део њих је учествовао у Топличком устанку 1917. године, а део се прикључио српској војсци 1918. године.⁴⁰ Али, то није био крај српских губитака. Ако је, према Недићевим подацима, око 170.000 људи кренуло преко Албаније, онда је најмање 18.000 помрло током пута.⁴¹ Да је број помрлих током преласка био већи, односно око 24.000, процењивао је генерал Данило Калафатовић.⁴² Међутим, питање српских жртава је проблем за себе, коме ћемо се вратити касније. Тема овог чланка су они који су наставили да се боре.

Срби су на Крф стизали постепено. Према италијанским подацима, почетком јануара 1916. године било је 133.000 српских официра и војника на албанској обали.⁴³ Према француским изворима, до 11. фебруара 1916. године на Крф их је искрцано 134.000.⁴⁴ Српска Врховна команда је почетком 1916. године сматрала да њена армија на Крфу броји 140.000 људи.⁴⁵ Истим податком је крајем 1916. године баратао и генерал

³⁷ Како се долази до броја од 155.000 евакуисаних објашњено је у наредном пасусу.

³⁸ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 358–359.

³⁹ М. Милићевић, *Српско повлачење преко Албаније*, 194.

⁴⁰ Тако сматрају и Бјелајац и Милићевић: *Лексикон Првог светског рата*, Институт за савремену историју, Београд 2015, 194, 359.

⁴¹ М. Недић, *нав. дело*, 23–25; М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 359. Бјелајац сматра да је помрло око 20.000 током преласка. Међутим, тај број може бити и знато већи, јер Недић каже да је 170.000 *стигло до Јадрана*, што, према бројним другим подацима, није тачно!

⁴² М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 359.

⁴³ Б. Висковић, *Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф*, Србија 1916. године (Научни скуп), Историјски институт, Београд 1987, 133.

⁴⁴ *L'installation de l'armée serbe à Corfou*, *La Grande guerre du XXe siecle*, No 25 (fevrier 1917) 243–244.

⁴⁵ Извештај Врховне команде Бр. 26234 војним изасланицима у Енглеској, Русији, Италији и Румунији, 30. децембра 1915, *ВРС*, 13, 414–415; Б. Висковић, *нав. дело*, 132, 134.

Михајло Живковић, командант Српског добровољачког корпуса у Русији.⁴⁶ Али, то није био коначан број, јер транспорт је настављен све до 5. априла. Према извештају који је министар војни, генерал Божидар Терзић, послао Николи Пашићу 22. децембра 1917, на Крф је коначно стигло 151.828 официра и војника.⁴⁷ Међутим, укупан број српске војске евакуисане у Грчку чини, поред 152.000 превезених на Крф, и око 3.000 војника који су до Солуна стигли директно из Македоније.⁴⁸ Ако се од тако добијених 155.000 српских војника у Грчкој одузме број целокупне српске војске, која је 31. децембра 1917. бројала 140.675⁴⁹ (укључујући и 6.564 добровољца пристиглих током 1917⁵⁰), јавља се мањак од 20.889 војника.

Шта се с њима догодило?

Пре свега, поменуте 152.000 превезених на Крф почеле су да се топе још пре искрцавања, па је српски делегат код команде Крфске луке евидентирао не само живе, него и војнике умрле током превозења.⁵¹ Према француским изворима, током пловидбе од Валоне до Крфа само српских регрута помрло је око 1.000.⁵² Поред њих, мртви су стизали и други војници, тако да разлику између броја укрцаних у Албанији и искрцаних на Крфу чине војници умрли на бродовима.⁵³ Ако је на Крф, како се сматра, превезено 150.000⁵⁴, онда је око 2.000 војника умрло већ током пловидбе. Требало је времена и труда да се умирање заустави. Према евиденцији министра војног Терзића, на Крфу је од исцрпљености и болести до децембра 1917. године умро укупно 7.751 српски официр и

⁴⁶ Обзор командующего добровольцами генерала М. Живковича обстоятельств формирования Сербского добровольческого корпуса в России, 1/14 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 189.

⁴⁷ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89.

⁴⁸ М. Бјелајац, *Процена ратних губитака Србије*, 358.

⁴⁹ *ВРС*, 24, 707. Преглед бројно стања српске војске на дан 31. децембра 1917. Овде се као основа за рачунање узима баш овај извор јер, за разлику од Иветићевих табела, садржи преглед целокупне српске војске: на Крфу, у Африци и на фронту код Солуна.

⁵⁰ *Извештај пов. ФЂО бр. 8934 српског министра војног Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова, 5/18. фебруар 1918*, Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914–1918. Зборник докумената, Графос, Београд 1980*, 395. Број добровољаца је током 1918, наравно, растао. Видети: V. Ivetić, *нав. дело*, 129–130.

⁵¹ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89.

⁵² *Organisation du camp serbe a Corfou*, La Grande guerre du XXe siecle, No 25 (fevrier 1917) 244–245; Ferri-Pisani, *Un coin d'enfer dans l'île enchantée*, исто, 246–248.

⁵³ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89.

⁵⁴ М. Бојић, *Смештај и реорганизација српске војске на Крфу*, Голгота и васкрс Србије 1916–1918, БИГЗ, Београд 1971, 95; М. Бјелајац, *Процена ратних губитака Србије*, 358.

војник.⁵⁵ Поред тога, према подацима Врховне команде, укупни српски губици од доласка на Солунски фронт маја 1916. до 31. децембра 1917. године, износили су 5.510 погинулих, 2.848 умрлих и 3.832 несталих: свега 12.190.⁵⁶ „Нестали“ официри и војници били су заробљени или су дезертирали. Са умрлима на Крфу то чини 19.941 човека. Међутим, током 1918. године следиле су нове погибије. Ако се од 9.303⁵⁷ погинула и умрла на Солунском фронту у периоду 1916–1918. одузме број погинулих и умрлих у периоду 1916–1917. $(5.510+2.848)^{58}$, добије се број од 945 мртвих у 1918, укључујући и пробој фронта. У пробоју је био 681 погинули и 132 нестала официра и војника.⁵⁹ Тако добијени број од 20.886 људи чини укупне губитке од доласка на Крф до 31. децембра 1917. године. То се скоро сасвим поклапа са бројем од 20.889 укупних губитака који је добијен другачијим поступком рачунања. То значи да је српска војска од доласка на Крф до пробоја Солунског фронта имала око 16 и по хиљада мртвих и око 4 хиљаде несталих, заробљених и дезертера.

Ако се овако добијени и проверени бројеви упореде са подацима ранијих аутора, добија се занимљива слика. Генерал Душан Стефановић је у свом чланку из 1932. године изнео број од 16.478 погинулих и умрлих српских официра и војника у периоду 1916–1918. година, што се скоро потпуно поклапа са овде изложеним налазима.⁶⁰ Други секундарни извор, који је врло често коришћен у науци, даје битно различите податке о српским губицима у том периоду. Према извештају Делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) на мировној конференцији у Паризу 1919. године, погинулих и несталих српских војних лица у периоду од фебруара 1916. до новембра 1918. године било је чак 36.477.⁶¹ Међутим, као што је показано, у том периоду није било ни приближно толико погинулих и несталих него 20–21.000. Како је Делегација дошла до тог броја? Немогуће је рећи. Као и за остале бројеве које изнесе, ни за ове нису наведени извори и методологија израчунавања. Њихов извештај

⁵⁵ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89. Скоро исти податак о 7.747 умрлих на Крфу доноси и: М. Бјелајац, *Процена ратних губитака Србије*, 358.

⁵⁶ *ВРС*, 24, 708. Преглед бројног стања људства у расходу на дан 31. децембра 1917.

⁵⁷ Б. Димитријевић, *Пробој Солунског фронта 1918. године*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 210.

⁵⁸ *ВРС*, 24, 708. Преглед бројног стања људства у расходу на дан 31. децембра 1917.

⁵⁹ Б. Димитријевић, *нав. дело*, 209.

⁶⁰ Ђенерал S., *Губици у ратовима*, 89. То, ипак, не значи да треба веровати и свим другим његовим подацима. Неки су крајње сумњиви, а други очито нетачни.

⁶¹ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 14.

садржи и податак о 77.455 умрлих и несталих при преласку Албаније. Међутим, такву евиденцију нико није водио, а да је то истина на Крф би стигло тек мало више од 90.000 људи, ако их је из Србије заиста кренуло 170.000. На Крф је, међутим, превезено 152.000, што доводи у сумњу податак Делегације о броју мртвих током преласка Алабаније. Два наведена примера показују да тај извештај није поуздан извор, иако истраживачима и данас делује „исправно“.⁶² Убедљивост стварају неки тачни подаци (нпр. укупан број мобилисаних у Србији⁶³) и „незаокружене“ цифре које се ту износе.⁶⁴ Али, баш то се и хтелo постићи тим извештајем!

Поред апсолутних, постојали су и релативни губици услед изнемоглости, болести и рањавања. То људство није учествовало у борбама, а део њих је остао у Африци све до средине 1919. године.⁶⁵ Њихов број је варирао. Према неким налазима, почетком 1916. у болнице у Тунису и Француској било је превезено 11.600 војника.⁶⁶ То је у складу са званичним подацима италијанске ратне морнарице, по којима је 11.214 здравих и болесних српских војника тада евакуисано у Бизерту, Марсеј и на Корзику.⁶⁷ Према неким другим ауторима, тај број се кретао између 9 и 12 хиљада.⁶⁸ Око 10.000 евакуисаних у Бизерту помиње се на више других места у литератури⁶⁹, тако да је вероватно реалан, уз ограду да се

⁶² У једном од радова се за извештај Делегације на мировној конференцији каже: „Нисмо у могућности да оценимо тачност података о директним војним губицима, али у исто време немамо посебног разлога да сумњамо у исправност прецизних и незаокружених цифри. Када је реч о цивилним губицима наведеним у извештају делегације Краљевине СХС на Конференцији мира од 845.000, односно о укупним директним ратним губицима Србије од 1.247.435 људи, на основу изнетог поређења података из пописа 1910/1913. и 1921. сматрамо да су преувеличани.“ М. Јагодић, *нав. дело*, 24. Али управо чињеница да су неки подаци очито преувеличани баца сумњу и на друге бројеве! Делегација је имала јаке разлоге да претерује: борила се за ратне репарације и афирмацију својих територијалних захтева, па је настојала да нагласи поднете жртве и ратни допринос Србије.

⁶³ Упоредити број од 707.005 и 707.000 у: *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13; Ђенерал S., *Губици у ратовима*, 88.

⁶⁴ Поверење том извору поклањају: М. Живановић, *нав. дело*, 242–243; М. Јагодић, *нав. дело*, 24.

⁶⁵ С. Николић, *У недрима Бизерте*, Одбрана, бр. 250 (15. фебруар 2016) (Специјални прилог 138), 28–30.

⁶⁶ Б. Висковић, *нав. дело*, 149.

⁶⁷ *Исто*, 152, нап. 89.

⁶⁸ Г. Симић, *Српска војничка гробља из првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургибу, у Тунису*, Саопштења XIV (1982) 244, 249, 250.

⁶⁹ М. Бојић, *нав. дело*, 95; Б. Јовичић, *Једно предавање*, Голгота и васкрс Србије 1916–1918, БИГЗ, Београд 1971, 405; Б. Висковић, *нав. дело*, 149; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 273, 275.

временом мењао – опадао је и растао, с обзиром на стање на фронту и смртност у болницама. У периоду од 1. јула до 31. децембра 1916. године у Бизерту је евакуисано 13.740 официра и војника.⁷⁰ Сматра се да је у Тунису сахрањено око 3.000 српских војних лица.⁷¹ Њих не треба рачунати као додатне губитке, него као део укупних губитака у периоду мај 1916 – новембар 1918. године. У сваком случају, током 1916. и 1917. године је око 10.000 људи стално боравило у Африци, све док крајем 1917. године тај број није сведен на 5.140 људи.⁷²

Али, били су одсутни и многи други. Када је главнина српске војске пребачена на Халкидик, а део у прекоморске земље на опоравак, неки су остали на Крфу. Милутин Бојић је забележио: „На Крфу су, сем министарства војног, остале територијалне команде, један батаљон стараца последње одбране, нешто жандармерије, неке санитарске позадинске установе – болнице и реконвалесценти, занатлијске чете и још неки ситни делови – укупно 10.000 људи.“⁷³ Тај број се постепено смањивао, јер су из крфских болница ишле две колоне: једна ка гробљу, повећавајући број умрлих, а друга ка фронту, попуњавајући трупе колико-толико опорављеним људством. На Крфу је крајем маја 1916. било још 7.000–8.100 болесника и 800 официра.⁷⁴ Најзад, до краја 1917. године на Крфу се налазило још свега 3.514 официра, чиновника и војника.⁷⁵ До марта 1918. године официра и војника директно потчињених Министарству војном (дакле, ван оперативне војске) било је код Солуна 3.193, на Крфу 3.235 и у Бизерти 2.106: укупно 8.534.⁷⁶ Тада је оперативна војска бројала 135.950 људи, што чини укупно 144.484 човека.⁷⁷ Временом је број оних који су боравили на Крфу, у Бизерти, у Француској и Швајцарској и били директно потчињени Министарству војном, па стога нису улазили у евиденцију оперативне војске, сведен на око 5.000.⁷⁸

⁷⁰ ВРС, 21, 189. Наређење (извештај) Врховне команде О.Бр. 10102 од 14. јануара 1917.

⁷¹ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 359; С. Николић, *У недрима Бизерте*, 28.

⁷² ВРС, 24, 707. Преглед бројног стања српске војске на дан 31. децембра 1917.

⁷³ М. Бојић, *нав. дело*, 97. Бојић је на Крфу и у Солуну био државни службеник, па су му ти подаци могли бити доступни.

⁷⁴ Б. Висковић, *нав. дело*, 152.

⁷⁵ ВРС, 24, 707. Преглед бројног стања српске војске на дан 31. децембра 1917.

⁷⁶ ВРС, 25, 317. Акт О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких војски генералу Гијому.

⁷⁷ *Исто*.

⁷⁸ V. Ivetić, *нав. дело*, 123.

Бројност и структура српске војске на Солунском фронту

Услед великих губитака, на Крфу је извршена реорганизација српске војске. Тада је очувана њена првобитна структура од три армије, али се показао вишак официра довољан за формирање чак шест дивизија. Тада се јавила идеја да се ти официри пошаљу у Русију да тамо формирају добровољачки корпус од заробљених аустроугарских војника српске националности.⁷⁹ Али, пре него што су добровољци из Русије стигли у Солун, одиграла се Битољска операција. Према подацима Оперативног и Ађутантског одељења Врховне команде српске војске, уочи отпочињања битке за Битољ, 13. јула 1916. године, српска војска је „на лицу места“ бројала 116.079 бораца и небораца, а „по списку“ 128.475 официра и војника.⁸⁰ После битке, у којој је из строја било избачено чак 28.275 српских официра и војника, (мртвих 3.949, несталих 1.163, побеглих 93), слика је била поражавајућа.⁸¹ Врховни командант регент Александар је 20. октобра 1916. године савезничким командама доставио бројно стање трупа на Солунском фронту, тражећи појачања. Према његовој евиденцији „прави ефективи на Солунском фронту били су“: француских – 23.800 пушака; српских – 35.500 пушака; италијанских – 11.700 пушака; руских – 4.000 пушака; енглеских – 45.000 пушака. Укупно: 120.000 пушака. Да би се постигао некакав, макар и локални успех на том фронту, престолонаследник Александар је сматрао да је неопходно концентрисати бар 300.000 бораца.⁸² Толико војника (без небораца) Србија је имала уочи катастрофе 1915. године.

⁷⁹ А. Ђурић, *Ка победи. Ратни дневник*, Београд 1938, 5–7; *Наредба престолонаследника Александра за формирање штаба дивизије добровољаца српске војске у Русији*, Крф, 11/24. фебруара 1916, Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*, 18.

⁸⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 127. Где се налазило 12.396 људи, колика је разлика између бројног стања „на лицу места“ и „по списку“? На обуци, у болницама, на одсуствима, на школовању, у разним неборбеним мисијама, свуда – само не на фронту...

⁸¹ *ВРС*, 20, 194. Бројни преглед губитака у људству од доласка код Солуна до 23. октобра 1916. године.

⁸² Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I: Уједињење српских земаља*, Београд 1996, 243. Глигоријевић се позива на документе: Архив Србије (АС), МИД, ПО, 1916, IV/531, 648–649; ВА, П.3, К.15, св. 14, Пов. бр. 6649, од 20. X 1916.

С друге стране, ако се сабере број избачених из строја и број српских пешака преосталих у рововима, (28.275⁸³ + 35.500) добије се 63.775. С обзиром на то да нису сви избачени из строја били пешадинци, али да велика већина јесте, може се претпоставити да је пре битке за Битољ српских „бајонета“⁸⁴ било око 60.000, јер је укупан број пешадије „на лицу места“ био 72.051.⁸⁵ Осталих 23.848 људи у јединицама били су артиљерци, инжењерци и коњаници.⁸⁶ Било је и 35.714 небораца⁸⁷, у које спадају коморџије, писари, занатлије, лекари и ветеринари, музичари и значари⁸⁸, војни свештеници, жандарми, посилни и сеизи.⁸⁹ У овај рачун улазе само они „на лицу места“, којих је било 116.079.⁹⁰ Током јесени 1916. године српски губици су били толики да је војска тада по други пут реорганизована – убудуће је имала само две армије са по три дивизије.⁹¹ Да ствар буде гора, ни тих преосталих шест дивизија нису имале пуни састав људства.⁹² Према речима регента Александра, на дан 15/28. јануара 1917. године „[...] 6 српских дивизија услед великих губитака у непрестаним борбама, представљају стварно 3 дивизије [...]“.⁹³ У том тренутку крај рата се није назирао и српска Врховна команда је имала све разлоге за дубоку забринутост.

⁸³ ВРС, 20, 194. Бројни преглед губитака у људству од доласка код Солуна до 23. октобра закључно. Било је 28.275 избачених из строја: 1.031 официр и 27.244 подофицира и војника. То су махом жртве Битољске операције.

⁸⁴ У војничком жаргону израз „бајонет“ и „пушка“ су синоними за пешадинца, као што реч „сабља“ означава коњаника. У том смислу те речи се користе и у овом тексту.

⁸⁵ V. Ivetić, *нав. дело*, 124.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Иветић неборце посебно издваја под тим називом, а у овом чланку придодате су им и друге категорија војних лица. Њих не сврставамо међу „бајонете“ јер су и у два кључна податка о борбеној снази српских трупа (из октобра 1916. – 35.500, и фебруара 1918. – 63.000 бораца) укључени само они пешадинци који непосредно учествују у борби. Редукцијом свих других војних лица долази се до међусобно упоредивих бројева „бајонета“.

⁸⁸ Значар је војник који даје знаке: сигналиста, трубач, добошар.

⁸⁹ V. Ivetić, *нав. дело*, 127.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 283; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 41.

⁹² АС, МИД, ПО, 1917, Ф Х, Дос. II, 133–137. Писмо No. 965 министра војног М. Рашића француском министру војном П. Пенлевеу, послато 24. марта/6. априла 1917. и Пенлевеов одговор од 27. марта/9. априла 1917. године.

⁹³ Престолонаследник Александар војном изасланику у Русији Б. Лонткијевићу, 15/28. јануара 1917, Министарство војно пов. бр. 222. Објављено у: *Дипломатска преписка српске владе 1917. год: збирка докумената* (прир. М. Зечевић и М. Милошевић), Народно дело, Београд 1991, 170.

Бројно стање српске војске није било тајна ни изван војних кругова. „Српско-руско друштво“ је сматрало да се „у Солуну“ крајем децембра 1916. налазило нешто преко сто хиљада српских бораца: „То је, дакле сво, или скоро сво борбено способно становништво земље. И оно се полако, али незадрживо, топи у непрестаним борбама с непријатељем“.⁹⁴ Мислило се на све војнике који су се налазили на фронту пред Солуном, а не само на борце. Детаљнију слику знали су високи српски и руски официри. Према подацима којима је генерал Михајло Живковић располагао децембра 1916. године, „Српска војска на Солунском фронту тренутно броји не више од 35.000 бајонета. И то је све што је остало од сјајне армије, која је прошле године бројала 300.000, бранећи линију коју чине реке Дунав, Сава и Дрина и пресецајући Немцима пут Београд–Константинопољ. Кулминациона тачка напрезања моралних и материјалних снага давно је већ досегнута. Попуна убијених у редовима те војске нема се одакле очекивати. Перспектива је ужасна.“⁹⁵ Начелник штаба Одеског војног округа, генерал-лајтнант Никандр Маркс је почетком 1917. године те податке сматрао тачним.⁹⁶ А он је имао поуздане начине да их провери, јер се на Солунском фронту тада налазио и руски војни контингент, у чијем саставу је било и обавештајаца – као и у другим савезничким трупама, уосталом.

С друге стране, према поверљивим подацима Српске мисије у Петрограду, децембра 1916. године „Српска војска на Солунском фронту је сведена на незнатну силу од приближно 60.000 бајонета. Својим учешћем у ратним дејствима она се свакодневно топи. До краја рата остатак наше армије ће сасвим ишчезнути или бити сведен до таквог минимума, који ће бити недовољан и за просто одржавање поретка у држави.“⁹⁷ Како објаснити разлику између 35 и 60 хиљада у документима које дели 8 дана? Мањи број се односи на стање после крваве битолске операције која је трајала више од два месеца, док већи број одговара

⁹⁴ Запрос Русско-сербског общества об участии сербских войск на Румынском фронте начальнику штаба верховного главнокомандующего, 23 декабря 1916/5 января 1917 г., *Армия без государства*, 132.

⁹⁵ Донесение командира Сербского добровольческого корпуса в России генерала М. Живковича начальнику штаба Одесского военного округа о формировании корпуса, 7/20 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 215.

⁹⁶ Переданная по инстанциям памятная записка начальника штаба Одесского военного округа генерала-лейтенанта Н. А. Маркса о значении Сербского добровольческого корпуса, 30 декабря 1916/12 января 1917 г., *Армия без государства*, 226.

⁹⁷ Секретная записка Сербской королевской миссии о перспективах послевоенного развития Сербии, 15/28 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 122.

броју од 60.000 „бајонета“, колико их је могло бити пре битке за Битољ. Вероватно је Српска мисија у Петрограду имала у виду да ће се један део од 28.000 Срба избачених из строја после опоравка вратити у ровове, а лакше рањени су се до тада вероватно већ почели враћати.

Да је српске пешадије на Солунском фронту заиста било толико потврђују и други подаци. Она је 9. јануара 1917. године располагала са укупно 42.000 „пушака“ у склопу трупа које су тада бројале 102.500 официра и војника.⁹⁸ Крајем фебруара 1918. године начелник штаба Врховне команде генерал Петар Бојовић писао је команданту савезничких трупа на Балкану, генералу Адолфу Гијому (Adolphe Guillaumat): „Са својих 26.000 ефективних пушака, српска војска физички изнурена и душевно убијена, држи фронт од 58 километара, што чини једну пушку на више од два метра фронта.“⁹⁹ Мањак од 16.000 у односу на претходну годину чиниле су „пушке“ „по списку“, којих није било „на лицу места“. Месец дана касније, 28. марта 1918, српска војска је бројала 41.549 „ефективних пушака“, од којих 29.406 „на лицу“.¹⁰⁰ У односу на 35.000 из октобра 1916. године то је било укупно повећање од 6.500 опорављених рањеника и болесника који су враћени у јединице.

Осим тога, српска влада је тада могла легитимно да мобилише своје грађане из ослобођеног Битоља и околине. На тај начин је прикупљено око 2.000 људи, који су распоређени на неборачка места у оперативној војсци, јер раније војску нису ни служили.¹⁰¹ Међутим, у српској армији они су боравили само до почетка маја 1917. године, када су решењем Министарског савета пуштени кућама, осим оних који су били мобилисани пре окупације.¹⁰² Разлози тог поступка су вероватно и војни и политички. Пре свега, то људство није показало потребну чврстину и борбеност: до 14. марта 1917. године, дакле за 3 до 4 месеца, њих 244 је побегло из својих јединица. Поређења ради, од маја 1916. до 14. марта 1917. године у целокупној српској војсци било је свега 719 бегунаца, па

⁹⁸ ВРС, 21, 301. Од војног изасланика у Енглеској. Пов. Бр. 1076 од 9. јануара тек. год. Преглед снага Централних сила и Савезника у Македонији 9. јануара 1917. године.

⁹⁹ ВРС, 25, 197. Акт О.Бр. 22867, од 25. фебруара 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких војски генералу Гијому. Мисли се на „пушке“ „на лицу места“.

¹⁰⁰ ВРС, 25, 314. Акт О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких војски генералу Гијому.

¹⁰¹ *Кратка историја нашег Добровољачког корпуса у Русији*, (непознат датума настанка), Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 347.

¹⁰² АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 386. Телеграм министра војног Б. Терзића председнику владе Н. Пашићу, послат из Солуна на Крф 2/15. маја 1917. године, П.Н. 5246.

су Битољци чинили 1/3 дотадашњих дезертера!¹⁰³ Поред тога, пазило се да се не појави анимозитет између српске државе и становништва крајева ослобођених у балканским ратовима, јер су територијална питања још увек била отворена. Током даљег развоја политичке ситуације могло је доћи до плебисцита на простору Македоније, па није било мудро иритирати тамошње становништво.

Добровољачки покрет и попуна српске војске

Недостатак регрута присилио је српску владу и Врховну команду да потраже сва могућа алтернативна решења. Указујући да Аустроугарска спроводи план истребљења Срба, представници српске владе су децембра 1916. године, још једном, помоћ затражили од Русије. Очекивало се да би, уз њену подршку, српска војска могла да сакупи око 170.000 војника, и то из следећих извора: „1. Остатак Српске армије на Солунском фронту од око 60.000; 2. Од заробљеника у Русији 60.000; 3. Од заробљеника у Италији 40.000; 4. Од српских војника [у Србији] који се нису предали 10.000“.¹⁰⁴ Међутим, тај план је остварен тек у врло малој мери. О томе је у српској Врховној команди остало забележено: „У први мах рачунало се да ће се међу масом Југословена добровољаца у Италији моћи сакупити до 10.000, па после се свео број на 6.000, најзад и руска Врховна команда да би нас у овоме помогла уступила је Италији 3.000 својих заробљеника италијанске народности, у замену за које је тражила Италији да нам уступу Југословене. Но и то није учињено.“¹⁰⁵ Стигло је свега око 300 добровољаца. Италија није имала интереса да ојачава војну силу државе са којом је у блиској будућности очекивала сукоб око Далмације.¹⁰⁶ Војници на које се рачунало у самој Србији били су бегунци из српске војске крајем 1915. године, тј. они међу њима који нису били

¹⁰³ ВРС, 21, 767. Бројни преглед боловања и губитака у људству од доласка код Солуна до 14. марта 1917. године.

¹⁰⁴ Секретная записка Сербской королевской миссии о перспективах послевоенного развития Сербии, 15/28 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 127.

¹⁰⁵ *Кратка историја нашег Добровољачког корпуса у Русији*, 347.

¹⁰⁶ О томе опширније: Б. Висковић, *нав. дело*, 123–137; *Кратка историја нашег Добровољачког корпуса у Русији*, 347; Н. Поповић, *Предговор*, Југословенски добровољци 1914–1918, XIII, 333–363; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 42–43; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Просвета, Београд 1990, 281–422; А. Шемякин, *Первая мировая война. Рождение Югославии*, Югославия в XX веке. Очерки политической истории, ИНДРИК, Москва 2011, 188–191.

заробљени или убијени.¹⁰⁷ Међутим, разне околности су довеле до тога да део њих у пролеће 1917. године прерано подигне Топлички устанак у коме је изгинуло око 20.000 људи, а многи били отерани у логоре.¹⁰⁸ Преостали су се притајили до даљег.

Проблеми који су се јавили током прикупљања људства за Добровољачки корпус у Русији довели су до драстичног смањења броја војника који су одатле стигли на Солунски фронт. Националне, верске и политичке несугласице између Срба, Хрвата и Словенаца и њихова корелација са променама у војном и политичком контексту, показали су природу болести од које ће боловати и умрети не само тај драгоцени Корпус, него и будућа Југославија. Брзо је постало јасно да добровољни прилив није довољан да надокнади губитке српске војске. Крајем септембра 1916. руска Врховна команда, охрабрена држањем добровољаца током борби у Добруци, издала је наредбу којом је наложена „мобилизација“ свих „Југословена“ у Одеском војном округу.¹⁰⁹ Али, чим је почело „мобилисање“ заробљеника, почели су и сукоби у Добровољачком корпусу.¹¹⁰ Хрвати и Словенци, које су Руси довели у Корпус против њихове воље, никако нису желели да буду српски војници, нити да погазе заклетву дату цару Францу Јозефу, и били су спремни на сваки отпор, вербални и физички, само да не буду поново послати на фронт.¹¹¹ Српски добровољци су те хрватске и словеначке „силовољце“ сматрали унутрашњим непријатељима и потенцијалним издајницима, па су се понекад с њима и физички обрачунавали. Официри из Србије нису предузимали строге мере против починилаца таквих изгреда, о чему је јануара 1917. године генерал-лајтнант Сергеј Чистјаков рапортирао свом претпостављеном генералу Брусилову.¹¹² Разлози тих сукоба леже у претходним збивањима.

¹⁰⁷ М. Живановић, *нав. дело*, 237–238; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 257–258.

¹⁰⁸ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 409–486; А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918.*, СКЗ, Београд 1987.

¹⁰⁹ *Реферат Др Анте Мандића о добровољачком покрету упућен проф. Франу Барцу у Паризу* (Лондон, 3. марта 1919), Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*, 375–376.

¹¹⁰ Мобилисање ратних заробљеника било је у супротности са Хашком конвенцијом, на шта су српским властима пажњу скренуле и руске дипломате. Али, добровољци су се могли примати, па су и примани. АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 367–368. Писмо српског вицеkonzула Б. Љубишића председнику владе Н. Пашићу, од 22. децембра 1916/4. јануара 1917, Пов. No. 524.

¹¹¹ А. Ђурић, *Ка победи*, 11–29; *Реферат Др Анте Мандића*, 376.

¹¹² Рапорт генерал-лейтенанта С.Д. Чистякова главнокомандуюћему армиями југозападного фронта генералу от кавалерии А.А. Брусилову, 9/22 января 1917 г., *Армия без государства*, 186.

Биле су то три већ формиране нације, свака са својим политичким уверењима, националним идеалима и идеологијама, приоритетима, моралним схватањима, религијом, културним и психолошким карактеристикама. Међу Хрватима је до тада већ пустила корен идеологија „хрватског државног права“ Анте Старчевића и његових следбеника.¹¹³ Најзад, и сама Аустроугарска је рат водила истовремено војним и политичким средствима. Пославши на фронт против Србије бројне Јужне Словене и Чехе, Двојна монархија је желела да постигне одређени политички ефекат: у случају победе Хабзбуршке монархије могло се тврдити да су „цару верни“ Словени победили Србију, док би пораз од Србије код хабзбуршких Словена развио мржњу према победницима.¹¹⁴ Каснији догађаји, а нарочито збивања у Добровољачком покрету, показали су да је то умногоме и постигнуто.

Страдање у рату продубило је старе верске, културне, националне и историјске анимозитете које је хабзбуршка пропаганда немилице распривала. Аустроугарска и немачка штампа почетком XX века Србе је квалификовала као „велеиздајнике“, „балканске разбојнике“, „народ убица“, „балканске лешинаре“ и сл.¹¹⁵ Погроми и прогони Срба у Босни и Херцеговини у лето 1914. године омогућени су управо неговањем таквих ставова према том народу.¹¹⁶ То се одразило и на односе у Добровољачком корпусу у Русији. Сваким новим кораком, сваким новим инцидентом, новим памфлетом, увредом или преким погледом Срби, Хрвати и Словенци у Корпусу психолошки и политички бивали су све даље једни од других. Руси, на чијем тлу се одигравала та драма, увиђали су шта се збива. Генерал-лајтнант Чистјаков је јануара 1917. године

¹¹³ Видети: Г. Милорадовић, *Велики и мали. Деловање хрватске Странке права у Руској царевини до Октобарске револуције*, Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2017, 313–346.

¹¹⁴ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 106–107.

¹¹⁵ Видети: Р. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Просвета, Београд 1989; М. Selesković, *Srbija u петом јавном тнјенју 1914–1916*, Rad, Beograd 1996; М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, УДИ/Чигоја штампа, Београд 2011.

¹¹⁶ Видети: Топлица Милан [П. Слијепчевић], *Рат против својих поданика у Аустро-Угарској*, Издање о трошку професора Михаила И. Пупина, New York 1915, 9–11; В. Ђоровић, *Црна књига : патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата : 1914–1918*, И. Ђ. Ђурђевић, Београд/ Сарајево 1920, 25–50; И. Обрадовић, *Српска штампа о погромима Срба 1914.*, Историјске свеске, бр. 3 (2014) 1–25; Б. Милошевић, *Прогони Срба у Босни и Херцеговини послје атентата у Сарајеву*, Историјске свеске, бр. 3 (2014) 26–32.

рапортирао: „[...] рачунајући са могућношћу брзог преваспитавања многобројних колебљивих добровољаца у духу искрене преданости нарочитој југословенској државности, српска команда је потценила дубину верских и политичких разлика између Хрвата (Словенаца) – католика и Срба – православаца, а у околностима других штетних околности (неуспеси у Добруци и непријатељска агитација)“.¹¹⁷

Политички спорови, пропаганда и контрапропаганда, туче и убиства, који су током 1916. и 1917. године раздирали и раздрли Добровољачки корпус у Русији, били су пажљиво анализирани од представника земље-домаћина. Генерал-лајтнант Сергеј Чистјаков је фебруара 1917. године у свом реферату рационално и непристрасно објаснио узроке сукоба у корпусу: „Насумице сакупљена маса природно се налазила у дисхармонији. Хрвати и Словенци су изјављивали да они уопште нису ‘Срби’, него католици, и да их оно чему Срби теже уопште не интересује. [...] Основни разлог избијања описаних ексцеса, осим принудне попуне, представља политичка и верска разлика елемената којима су попуњаване српске формације. Те различите елементе није било могуће вештачки спојити, а покушаји у том смеру су изазвали природне протесте, који су онда ликвидирани средствима која нису увек била дозвољена.“¹¹⁸ Већ тада је југословенство, као национална идеологија, било мртво. Али, на Солунском фронту је и даље очајнички недостајало „бајонета“.

Зато је министар војни, генерал Михајло Рашић, 24. марта 1917. године тражио од француског министра војног Пола Пенлевеа (Paul Painlevé) 50.000 људи за попуњу, као и додатне војнике за формирање још једне, седме дивизије српске војске. Рашић је ту рачунао са опорављеним српским рањеницима и Србима из Аустроугарске који су се налазили у савезничком заробљеништву: укупно 63.000 људи. Француски министар се сагласио са тим потребама и обећавао превоз српских добровољаца из Русије у минималном временском року.¹¹⁹ Очито, већ тада се било одустало од очекиваних 100.000 добровољаца са којима се

¹¹⁷ Рапорт генерал-лейтенанта С. Д. Чистякова главнокомандующему армиями юго-западного фронта генералу от кавалерии А. А. Брусилову, 9/22 января 1917 г., *Армия без государства*, 185.

¹¹⁸ Справка о данных расследования, произведенного генерал-лейтенантом Чистяковым по вопросу о принудительном наборе военнопленных югославян в сербские формирования, 2/15 февраля 1917 г., *Армия без государства*, 201–202, 205.

¹¹⁹ АС, МИД, ПО, 1917, Ф X, Дос. II, 133–137. Писмо No. 965 министра војног М. Рашића француском министру војном П. Пенлевеу, послато 24. марта/6. априла 1917. и Пенлевеов одговор од 27. марта/9. априла 1917. године.

рачунало крајем 1916. године (60.000 из Русије и 40.000 из Италије). Међутим, ни тај скромнији план никада није реализован у жељеном обиму. Неповољне околности и непријатељске активности свеле су прилив добровољаца из Русије на једну петину очекиваног броја.

На Солунском фронту се фебруара 1918. године налазило укупно 6.564 добровољаца, од тога 5.483 из Америке, Италије, Француске, Аустралије и Египта и 1.081 из Русије, а очекивао се долазак нових 13.536 из Русије.¹²⁰ Али, одатле их је дошло нешто мање. До пробоја Солунског фронта из Русије је стигло највише 12.500. Према неким истраживањима, од 7. децембра 1917. до 1. маја 1918. у Солун је стигло свега 11.753 добровољаца – официра и војника.¹²¹ Тек када се том броју додају они који су из Русије и са Запада стигли раније, долази се до потпуне слике: на дан уочи почетка Солунске офанзиве 13. септембра 1918. године, према евиденцији Врховне команде, свих добровољаца „на лицу места“ било је 14.957, а „по списку“ 17.963.¹²² Тачност тих података потврђује извештај српског министра војног од 17/29. октобра 1918. године, по коме је свега добровољаца било 21.000, док се у оперативној војсци налазило њих око 18.000.¹²³ Разлика од око 3.000 људи се јавила услед тога што нису сви добровољци били пребачени на Солунски фронт. Део је задржан негде у дубокој позадини јер, по речима генерала Петра Бојовића, нису били „у најјачој снази, нарочито они из Америке; међу њима има их и од 50 година старости.“¹²⁴ Америчке челичане и рудници исцрпли су им здравље и младост, али не и патриотизам. Он, међутим, није био довољан за ратне напоре.

Мора се констатовати да је Врховна команда српске војске дуго била у заблуди, очекујући масовни прилив „Југословена-добровољаца“. Првобитна очекивања су испуњена са једва 20%. Каква је национална пропорција добровољаца била не може се сасвим прецизно рећи, али у великој већини то су били Срби. Према подацима члана Југословенског одбора др Анте Мандића маја 1917. године у добровољачком корпусу у

¹²⁰ *Извештај пов. ФЂО бр. 8934 српског Министра војног Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова, Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 395.*

¹²¹ *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)* (ред: И. Јовановић, С. Рајковић и В. Рибар), Војно дело, Београд 1954, 186–187, 190.

¹²² V. Ivetić, *нав. дело*, 130.

¹²³ *ВРС*, 30, 92. Извештај министра војног Врховној команди, пов.ф.ђ,о.бр. 13843 од 17. октобра 1918.

¹²⁴ *ВРС*, 25, 314, Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

Русији било је, официра и војника: 16.562 Србина, 668 Хрвата, 243 Словенца, 90 Чеха, 1.847 Руса и 62 осталих.¹²⁵ Према другој једној евиденцији, пред полазак из Русије на Солунски фронт добровољачке ешалоне чинило је, официра и војника: Срба – 12.313; Хрвата – 348; Словенаца 86; Чеха 121; Словака – 17; осталих – 181.¹²⁶ Они који се у документима и стручној литератури помињу као „југословенски добровољци“ скоро по правили били су Срби. Већ тада је почела идеолошка интерпретација историјских догађаја и процеса.

Проблеми око утврђивања броја и националног састава добровољаца почели су одмах после рата. Већ у извештају делегације Краљевине СХС на конференцији мира 1919. године наводи се број од 55.800 „југословенских добровољаца који су се прикључили српској војсци“.¹²⁷ Као што је објашњено, тај број је био три пута мањи. Циљ тог преувеличавања био је да се нагласи ратни допринос Србије и „Југословена“, не били се на тај начин легитимисао захтев за формирањем Југославије. Из истог разлога је прећуткиван национални састав припадника добровољачких јединица и њихов међусобни однос. Касније, у Краљевини СХС, добровољачко питање постало је средство политичке борбе – на тој теми доказивао се и оспоравао нечији политички став и патриотизам. Тако је Светозар Прибићевић 1928. године тврдио да се на Солунском фронту борило 28.000 Србијанаца и 28.000 добровољаца!¹²⁸ Смисао те очито нетачне тврдње био је да се привидно изједначи допринос победи Антанте становника два дела нове државе. Највеће бројеве изнео је генерал Душан Стефановић, који је тврдио да је 12.000 добровољаца дошло „у Солун из Америке, Француске, итд.“, а да је 60.000 бројала „Добровољачка дивизија из Добруџе“.¹²⁹ Вероватно се до бројева од 55.800 и 72.000 (60.000+12.000) дошло тако што је дат број свих добровољаца који су икад *прошли* кроз Корпус, укључујући и тзв. „силовољце“, који су због свог упорног отпора били враћени у логоре (њих око 6.000), или су дезертирели (њих око 3.000). Дакле чак 44% од

¹²⁵ Реферат Др Анте Мандића, 381.

¹²⁶ Југословенски добровољачки корпус у Русији, 184. Добровољци са Запада нису могли суштински да промене ову слику, јер их је било знатно мање, а и они су махом били Срби.

¹²⁷ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13. Има аутора који не само да прихватају наведени број, него сматрају да је већина тих добровољаца била из Сједињених Америчких Држава! Видети: Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 35.

¹²⁸ Б. Храбак, Д. Јанковић, *Србија 1918. Политика и напори Србије у ратној 1918. години*, Седма сила, Београд 1968, 134.

¹²⁹ Генерал С., *Губици у ратовима*, 88.

броја заробљеника „мобилисаних“ 1916. године!¹³⁰ Револуција 1917. године довела је до даље деморализације и осипања Корпуса, који је током тог пролећа напустио укупно 12.741 војник и 149 официра, па је маја месеца бројао свега 19.472 војника и 779 официра.¹³¹

Ни касније, у време социјализма, у делу историографије није угасла тежња да број „Југословена добровољаца“ у српској војсци буде увећан преко 21.000, па је изношена теза да би добровољцима требало сматрати све оне српске војнике који су били рођени ван Србије, а пре 1914. године су стекли српско држављанство.¹³² Ту су, осим пребега из Аустроугарске, спадали и сви становници области ослобођених у балканским ратовима. Таквим тумачењем желео се створити утисак да су се управо „Југословени“ у рату изборили за Југославију! Међутим, сви ти војници су били поданици Краљевине Србије, па нема основе да буду сматрани ни добровољцима ни „Југословенима“. На тој непостојећој равнотежи се истрајавало и после нестанка Југославије, па се тако може прочитати: „Пробој солунске fronte извршен је 15. рујна 1918. Уз Србе и југославенске добровољце, бројчано уједначених, били су и одреди Савезника.“¹³³ Као да се жели да гротескно избличена слика вечно живи...

Упркос несумњивом значају добровољачког покрета, идеолошка и политичка струјања у њему нису до краја испитана. Постојале су истовремено две јаке и сасвим супротне тежње: с једне стране – крајња нужда за попуном српске војске, а с друге – упоран и жесток отпор Јужних Словена-католика који су имали сасвим другачија схватања и намере.¹³⁴ Истовремено, Анте Трумбић је настојао да Хрватска од међународних фактора добије улогу „другог Пијемонта“ Јужних Словена, на супрот Србији, па је од тог настојања зависио и његов однос према добровољачком питању.¹³⁵ Услед политичке осетљивости, добровољачки покрет је у време

¹³⁰ Реферат Др Анте Мандића, 377–378. Мандић је, вероватно с правом, сматрао да је бегунаца било знатно више од наведеног броја.

¹³¹ *Добровољачки покрет Југословена: Срба, Хрвата и Словенаца за ослобођење и уједињење у Србији*, 1/14. септембар 1917, Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 315–316.

¹³² Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 134–135.

¹³³ N. Machiedo Mladinić, *Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslavenskom odboru*, *Časopis za suvremenu povjest*, год. 39, бр. 1 (2007) 153.

¹³⁴ О сукобима између добровољаца и „силовољаца“ у Русији видети: *Армија без господарства*.

¹³⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 365–371; А. Шемјакин, *Фебруарска револуција 1917. у Русији, Никола Пашић и Крфска декларација*, Србија и Руска револуција 1917. Нове теме и изазови. (Тематски зборник радова), ИНИС, Београд 2017, 359–385.

Југославије обрађиван или публикувањем одабраних извора, или је акценат стављан на војни аспект теме.¹³⁶ Тек у постјугословенско време појавила се и другачије интонирана литература.¹³⁷

Пред последњу битку Краљевине Србије

Смањивање броја српских војника услед ратних дејстава и болести није био једини одлив. Одлуком српске владе, а на захтев министра просвете Љубе Давидовића, број бораца је додатно смањен фебруара 1917. године, прекомандовањем са Солунског фронта у далеку позадину, у Тунис, свих ђака – војних обвезника генерација 1896–1898. године. Они су у евиденцији и даље вођени као војници, чиме им је била обезбеђена егзистенција, али у борбама више нису учествовали.¹³⁸ Могуће је да су, годину дана касније, и они убројани у оних „7.500 људи у резерви у депоима у Бизерти“.¹³⁹ То је учињено са намером да се школована омладина сачува за време које долази после рата. Али, тај жељени тренутак био је тада још далеко и као да се све више удаљавао.

У Русији је избила Фебруарска револуција. Цар Николај II је абдицирао, чиме је нестала главна међународна подршка Србије. Тог пролећа, 13. априла 1917. године, српска војска на Солунском фронту је „на лицу места“ бројала 94.050 људи. У односу на 13. јул 1916. године имала је 22.029 војника мање. Велика већина њих били су из борбених јединица: редова „на лицу места“ било је мање за 15.906, каплара за

¹³⁶ Видети: В. Максимовић, *Споменица прве српске добровољачке дивизије: 1916–1926*, Просвета А.Д. / Хоровиц и Димић, Београд 1926; *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918* (zbrali in uredili: E. Turkt, J. Jeras, R. Paulin), Samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana/Maribor 1936; Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 128–135; Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*.

¹³⁷ Ј. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, *Армия без государства*; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, БКЦ/РТС, Ново Милошево/Београд 2014.

¹³⁸ АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 379–380. Телеграм министра војног Б. Терзића председнику владе Н. Пашићу од 17. фебруара/2. марта 1917. пов. бр. 4504. и Пашићев телеграм министру просвете Љ. Давидовићу од 21. фебруара/6. марта 1917. пов. бр. 899. којим се то питање решава.

¹³⁹ АС, МИД, ПО, 1918, Ф11, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди. Тај извештај је министар војни Б. Терзић проследио председнику владе Н. Пашићу 11/24. маја 1918.

3.192, број добровољаца је преполовљен – са 1.684 на 869, а број небораца је порастао за 2.031 – са 27.550 на 29.581 човека.¹⁴⁰

Услед мањка војника на Солунском фронту српским дипломатским представништвима је још у јесен 1916. године било наређено да мобилишу све српске држављане у иностранству, ма где се налазили. Тако је у српски конзулат у Каиру стигла наредба министра војног, генерала Божидача Терзића, од 31. октобра/13. новембра 1916. године, да изврши лекарски преглед српских држављана, Турака и Јевреја, који су емигрирали у Палестину, иако неки од њих нису знали ни српски језик(!), и да се војни обвезници међу њима, од оних рођених 1897. па до навршене педесете године живота, регрутују и упуте у Солун команданту активне војске.¹⁴¹ Помињање „добровољаца“ из Египта у једном документу од 5/18. фебруара 1918. године указује да је неких успеха у прикупљању људства на Блиском истоку било.¹⁴²

Како се ближио час пробоја фронта српска влада је чинила и друге кораке да би дошла до нових војника: „Према неколико извештаја који се подударују, знатан број наших поданика из нових крајева, – Турци и Арнаути које [су] Бугари регрутовали па уступили Турцима – налазе се у енглеским рукама као заробљеници или дезертери из Месопотамије. Тако у Бомбају треба да их има око 2.000, у Басри на стотине и сви [су] изјавили жељу да се упуте у српску војску. Молим проверите ово, па, ако их има већи број, учините потребно да нам их Енглези уступе и упуте у Солун.“¹⁴³ Њихов број се може израчунати. Постоји податак да је Србија од евакуације на Крф до примирја у новембру 1918. године мобилисала око 5.000 људи.¹⁴⁴ Ако се од тог броја одузме 2.000 Битољаца, долази се до броја мобилисаних емиграната и бивших заробљеника сакупљених

¹⁴⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 127–128.

¹⁴¹ АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 361, 367–369. Телеграм српског вицеконзула у Каиру Б. Љубишића српском МИД-у од 13/26. јануара 1917; Писмо Б. Љубишића од 22. децембра 1916/4. јануара 1917. пов. No. 524 председнику владе Н. Пашићу и Пашићев одговор; Телеграм министра војног Б. Терзића од 27. јануара/9. фебруара 1917. Б. Љубишићу и Пашићева сагласност са одлуком о регрутацији.

¹⁴² *Извештај пов. ФБО бр. 8934 српског Министра војног Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова*, Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 395.

¹⁴³ АС, МИД, ПО, 1917, Ф11, Дос. IV, 336. Телеграм министра финансија С. Протића српском посланству у Лондону, 28. августа/10. септембра 1918.

¹⁴⁴ *Rapport sur le Dommages*, 13. За разлику од неких других бројева у извештају, овом податку се може веровати. То људство је сакупљено уз помоћ савезничких војски и дипломатских служби, па простора за преувеличавање није било.

по Блиском истоку: 3.000 људи. Вероватно су ти „наши поданици“ ступање у српску војску видели као једини начин да напусте егзотичне крајеве у које их је бацио рат и поново се докопају завичаја.

Осим мобилисања емиграната, нађена су још два могућа извора људства: Сви српски поданици, писао је генерал Петар Бојовић, „који су били увршћени у бугарску војску, па отуда дезертирају, уводе се одмах у редове наше војске.“¹⁴⁵ Најзад, било је одобрено и регрутовање српских избеглица у Русији. Маја месеца 1918. године српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић наложио је Милошу Московљевићу, инспектору српских избеглица у Русији, да образује комисију „која ће прегледати све избеглице, па све војне бегунце и оне који су способни за макакву војну службу, ако од ње нису уредно ослобођени, – упутити војним властима.“¹⁴⁶ Таквих особа је било, али идеја ипак није дала резултата, јер није било могућности да се пре краја рата они из Сибира превезу на Балкан.

Последњег дана 1917. године бројно стање целокупне српске војске било 140.675 људи, од којих се 133.716 налазило „код Солуна“. На Крфу је тада боравило, под командом Министарства војног, 3.514 људи, док се у Африци налазило 3.445 припадника „резервних трупа“ и 1.695 људи евакуисаних и послатих на опоравак, тако да их је „код Солуна“ стварно било 132.021.¹⁴⁷ Али, када се од тог броја одузме 25.528 људи „у расходу“, (болесници, рањеници, реконвалесценти и сви остали одсутни на дан 31. децембра 1917), дође се до 106.493 човека „на лицу места“.¹⁴⁸ Два месеца касније, 27. фебруара 1918. године, српска војска је имала бораца и небораца укупно 137.000 људи, од којих је „на лицу места“ било 109.000, од чега 63.000 „бораца“.¹⁴⁹ У војсци је 13. фебруара 1918. године било 3.870 официра свих родова и 41.227 лица која не учествују непосредно у борби (небораца, чиновника, жандарма, музичара, посланика, сеиза, санитарских служби и др).¹⁵⁰ На дан уочи почетка

¹⁴⁵ ВРС, 25, 314. Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

¹⁴⁶ АС, МИД, ПС, П, ФII, р8, 1918. Пуномоћје српског посланика у Петрограду М. Спалајковића професору М. Московљевићу, издато у Вологди 25. маја/7. јуна 1918, бр. 479.

¹⁴⁷ ВРС, 24, 707. Преглед бројног стања српске војске на дан 31. децембра 1917.

¹⁴⁸ ВРС, 24, 708. Преглед бројног стања људства у расходу на дан 31. децембра 1917.

¹⁴⁹ АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске. Ти подаци се поклапају са подацима Оперативног и Ађутантског одељења Врховне команде од 13. фебруара 1918: В. Иветић, *нав. дело*, 129.

¹⁵⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 129.

солунске офанзиве, 13. септембра 1918. године, српска војска је бројала „по списку“ 141.933 људи, а „на лицу места“ 111.220. У односу на фебруар те године, био је то укупан пораст од око 2.000 људи „на лицу места“, али се повећање од око 1.000 људи примећује и међу неборцима, тако да је број бораца био увећан за свега 1.000.¹⁵¹ То значи да је долазак око 12.000 добровољаца из Русије у пролеће 1918. омогућио само то да се уклони једна фикција, тј. да део дотадашњих „бораца“ буде пребачен тамо где су одавно спадали – у неборце, а део небораца – у расход. Они, наиме, ни до тада нису били за ровове. О томе је својевремено било речи у писму регента Александра послатом 28. јула/10. августа 1917. године Николи Пашићу у Лондон: „Принуђени смо преводити из III у I позив старце кроз неспособне. Овакав напор не може још дуго трајати. Војници у великом броју болују од мана срца и готово свима [су] пропале ноге од претераних напора. Услед овога јављају се већ самоубиства и случаји предаје учестали су [...]“¹⁵² Немајући други излаз, Врховна команда је наложила лекарским комисијама да приликом тријаже људства сниже критеријуме на минимум, јер се 1917. године попуте нису имале одакле очекивати.

Покушавајући да команданту савезничких снага на Балкану генералу Гијому објасни због чега је много Срба у позадини, начелник штаба српске Врховне команде генерал Петар Бојовић је 28. марта 1918. године написао: „Ови лекарски прегледи су веома строги, тако да међу неборцима за позадину има потпуно неспособних људи за ма какав напорнији рад; има доста правих богаља, који се и сами једва крећу, има по готову инвалида, који се у оскудици других људи морају ипак употребити за какве лакше службе. Само они људи, који су баш потпуно неупотребљиви, издвајају се из војске и шаљу у инвалидске одреде. [...] Једном речи, све ове јединице и установе из позадине, прикупљају у себи оно људство, које се у другим савезничким војскама, највећим делом и не налази у војсци, а нарочито у оперативној војсци. Велики број ових људи, требало би и по нашим законима да буде ослобођен сваке службе, било због старости, било због неспособности, и да се отпусте својим кућама. Али, једино због тога, што ти људи не могу да се отпусте јер немају где да иду, пошто немају своју отаџбину, а друго, и због велике потребе у људству, па ма какво било, они се у српској војсци морају и

¹⁵¹ Исто, 130.

¹⁵² Престолонаследник Александар председнику владе Н. Пашићу у Лондон, 28. јула/10. августа 1918, *Дипломатска преписка српске владе 1917, 196.*

даље задржавати, докле год могу да се мичу.¹⁵³ Одатле у војсци која је 28. фебруара 1918. године „по списку“ бројала 135.950 људи свега 65.157 „бораца“, а од тога само 29.406 „ефективних пушака“.¹⁵⁴

На дан пред почетак солунске офанзиве, 13. септембра 1918. године, бројно стање српске пешадије било је: „по списку“ 84.568, а „на лицу места“ 63.298, војника и официра, укључујући борце и неборце.¹⁵⁵ У том броју „на лицу“ налазило се и 14.957 добровољаца¹⁵⁶, док су осталих 48.341 пешака чинили Србијанци. То значи да се у пробој фронта кренуло са приближно онолико пешадинаца, колико их је било и јула 1916. године, али им је донекле подигнут квалитет доласком добровољаца. Поред пешадије, у офанзиви је учествовало „по списку“ 20.097, а „на лицу места“ 16.531 артиљерац, 7.053/5.576 инжењераца и 3.752/3.051 коњаник, што је укупно чинило „по списку“ 115.443, а „на лицу“ 88.456 војника и официра свих родова. У том броју се налазило и 682/530 чиновника, 1.743/1.349 жандарма и 8.954/6.106 небораца. То значи да се у дивизијама „на лицу“ налазило 80.471 официр и војник свих родова и служби.¹⁵⁷ Када се том људству додају они који су се, по разним основама, налазили „у расходу“, долази се до броја од 141.933 човека – максималног броја српске војске на Солунском фронту „по списку“.¹⁵⁸ Тада је, дакле, „у расходу“ – на опоравку, одсуству и на разним неборбеним дужностима – било војске безмало колико и у целокупној пешадији: око 62.000.

Постоји у извештају делегације Краљевине СХС на конференцији мира и податак да је после ослобођења Србије и проглашења примирја мобилисано још 85.000 људи.¹⁵⁹ У то је тешко поверовати. Неки су се сигурно прикључили или били мобилисани, међу којима и део оних који су напустили своје јединице крајем 1915. године, а којих је, како се сматра, првобитно било око 80.000¹⁶⁰ (тј. пре него што је део њих био одведен у логоре, а део убијен). Поред тога, Србија је тада потпуно

¹⁵³ ВРС, 25, 313–314, 317. Акт О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких трупа на Балкану генералу Гијому.

¹⁵⁴ Исто, 314.

¹⁵⁵ V. Ivetić, *нав. дело*, 126.

¹⁵⁶ Исто, 130.

¹⁵⁷ Исто, 126.

¹⁵⁸ Исто, 130.

¹⁵⁹ *Rapport sur le Dommages*, 13.

¹⁶⁰ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 358–359; М. Милићевић, *Српско повлачење преко Албаније*, 194.

зависила од савезничког снабдевања и не би имала одакле да наоружа, опреми и прехрани 85.000 нових људи, чак и да их је могла сакупити. Британска и француска влада су пристајале да снабдевају највише 140.000 српских војника, колико их је било и у пробоју Солунског фронта. Зато је српска Врховна команда поставила питање Министарству војном одакле финансирати увећану војску, која је 28. децембра 1918. године бројала 158.960 људи „по списку“ (без оних који су били непосредно подређени Министарству војске).¹⁶¹ Као решење предложено је или налажење нових средстава, или свођење војске на 140.000, за колико је било следовања.¹⁶² Када се то има у виду, делује потпуно фантастично тврдња генерала Стефановића да је српска војска рат завршила са чак 200.000 људи.¹⁶³

Слика стварног стања се битно изоштрава поређењем броја српских војника почетком и крајем рата. После повлачења преко Албаније и реорганизације, 13. јула 1916. године српска војска је „по списку“ имала 128.475 људи (31,80%), а „на лицу“ 116.079 (28,73%) свог броја пред офанзиву 1915. године, када је имала 404.020 људи од чега су око 300.000 били борци.¹⁶⁴ То значи да је у строју остало мање од трећине официра и војника. Бројно стање српске војске у пролеће 1917, после губитака које је имала у јесен 1916. године, било је сведено на 130.058 „по списку“ (32,19%) или на 94.050 „на лицу места“ (23,28%), њеног броја у јесен 1915. године. Дакле, после Битољске битке српска војска је спала на приближно једну четвртину свог броја с почетка октобра 1915. године. Чак и ако би се, провере ради, рачунало другачије, по броју батаљона, слика није ни мало другачија. Пред бугарски напад, 3. октобра 1915, српска војска је имала 288½ батаљона¹⁶⁵, док се 9. јануара 1917. рачунало са свега 72 њена батаљона.¹⁶⁶ То је тачно једна четвртина војске коју је Србија могла да изведе на бојиште у рану јесен 1915. године.

Осим бројности српске војске пред Солуном био је важан и њен квалитет. Априла 1917. године укупан број официра, подофицира и

¹⁶¹ ВРС, 31, 593–594. Извештај Врховне команде министру војном од 21. јануара 1919, о.бр. 34783.

¹⁶² Исто. Бројно стање српске војске крајем 1918. године на 140.000 процењује и: М. Вјелажас, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд 1988, 267–268.

¹⁶³ Ђенерал С., *Губици у ратовима*, 88.

¹⁶⁴ ВА, П-3, к.4, ф. 1, р.б. 3/1, Бројно стање целокупне српске војске на дан почетка непријатељске офанзиве 23. септембра/6. октобра 1915. године.

¹⁶⁵ ВРС, 9, 20. Састав и распоред српске војске 3. октобра 1915. године. Томе треба додати 40 ескадрона коњице и 678 топова разних калибара и модела.

¹⁶⁶ ВРС, 21, 301. Од војног изасланика у Енглеској. Пов. Бр. 1076, од 9. јануара тек. год. Коњица се у овом прегледу не помиње, а топова је било 264.

војника (без небораца) износио је „на лицу места“ 64.469 (21,49%), односно, ако искључимо и све друге неборбене службе, 57.597 људи, тј. 19,20% бораца којим је она располагала октобра 1915. године (око 300.000). Дакле, око једне петине. О промени квалитета српске војске говори и чињеница да је пропорција бораца и небораца почетком октобра 1915. била приближно 3:1, док је 13. априла 1917. та пропорција „на лицу места“ била приближно 3:2 – прецизније, била је 61,24% (57.597) бораца према 38,76% (36.453) небораца (ако се у неборце, осим коморџија, рачунају и чиновници, медицинско особље, музичари, сеизи, посиљни и жандарми). Сличан прорачун је годину дана касније правио начелник Врховне команде генерал Петар Бојовић, по коме је у српској војсци марта 1918. године било 65.157 (57%) бораца.¹⁶⁷ Осим што је бројност српске војске била умањена и пропорција бораца и небораца у њој била је знатно промењена.

Најгоре стање било је у српској пешадији, јер је она највише била изложена погибелји и осипању. Подаци о свега „35.000 бајонета“ на српском одсеку Солунског фронта крајем 1916. године, ма колико на први поглед деловали претерано мали, нису нереални. Тада је српски добровољачки корпус у Русији „по списку“ бројао 34.589 војника и 983 официра.¹⁶⁸ Био је, дакле, бројан као целокупна српска пешадија у том тренутку. Али, број тих добровољаца се већ до августа 1917. године, услед утицаја револуције у Русији, смањио на 22.371. војника и официра.¹⁶⁹ Током следеће године стање на Солунском фронту се донекле поправило. Фебруара 1918, после опоравка и повратка у строј рањених и болесних војника и доласка дела добровољаца, српска војска је „на лицу места“ имала 109.569 људи, од чега 68.342 бораца (свих родова и чиновна) и 41.227 небораца.¹⁷⁰ Марта 1918. било је свега 29.407 ефективних пушака¹⁷¹, које су биле једва довољне за поседање ровова. Према извештају српског војног изасланика у Лондону, српски пешадинци су се у првој борбеној линији *без смене* налазили од маја 1916. године до фебруара 1918, а можда и дуже.¹⁷² Надајући се да се од

¹⁶⁷ ВРС, 25, 315. Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

¹⁶⁸ ВРС, 21, 49. Подаци министра војног од 25. децембра 1916. године.

¹⁶⁹ *Реферат Др Анте Мандића*, 381.

¹⁷⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 129.

¹⁷¹ ВРС, 25, 315 Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

¹⁷² АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске.

савезника може издејствовати правичнији распоред ратних напора, регент Александар је средином 1917. године писао Пашићу у Лондон: „Због тога што је целокупна наша војска у првој борбеној линији, немогуће је вршити смену трупа ради наизменичног одмора појединих дивизија док међутим код трупа наших савезника којих има и у првој линији и у позадини, та смена се стално врши. Има појединих српских дивизија које су од почетка операција непрестано у првој линији без иједног дана смене.“¹⁷³ Апели савезницима, међутим, нису наишли на одјек. Почетком последње ратне године, Срби су и даље поседали одсек фронта дужине 58 километара, за који је командант савезничких војски на Солунском фронту тражио да буде продужен за додатна три километра.¹⁷⁴ Само једна српска „ефективна пушка“ тада је долазила на више од два дужна метра фронта.

Такве су биле околности које су претходиле офанзиви у септембру 1918. године. Српска војска, која се налазила на правцу главног удара, бројала је непосредно пред офанзиву 111.220 људи „на лицу места“, од тога официра, подофицира и војника 70.134, а разних категорија небораца 41.086. „У расходу“ се налазило 30.713 војних лица.¹⁷⁵ То значи да се у односу на април 1917. године, када се број српских бораца налазио на најнижем нивоу, стање поправило за укупно 12.537 људи. Приближно толико стигло је добровољаца из Русије. С друге стране, и поред доласка укупно 18.000 разних добровољаца, на Солунском фронту је током пробоја „на лицу места“ било тек 1.792 војника више него фебруара 1918. године. Међутим, фебруара 1918. године било је 64.647, а пред пробој фронта у септембру 63.298 српских пешака, дакле 1.349 „пушак“ мање.¹⁷⁶ Упркос уложеним напорима српске владе, број пешадијинаца није се повећао у односу на јесен 1916. године – повећан је само неборачки састав и људство „у расходу“, тј. они у плићој или дубљој позадини.

Најзад, потребно је поставити и питање: ако је српске пешадије било тако мало, како је успела да пробије фронт? Пресудила је њена ватрена моћ у датом тренутку на датом месту. Српска војска је октобра 1915. године имала 678 разних топова¹⁷⁷, док је фебруара 1918. имала 312

¹⁷³ Престолонаследник Александар председнику владе Н. Пашићу у Лондон, 28. јула/10. августа 1918; *Дипломатска преписка српске владе 1917, 197.*

¹⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске.

¹⁷⁵ V. Ivetić, *нав. дело*, 130.

¹⁷⁶ *Исто*, 125, 126.

¹⁷⁷ ВРС, 9, 20, Састав и распоред српске војске 3. октобра 1915. године.

топова и 44 рововска оруђа¹⁷⁸. То је било дупло мање у апсолутном износу. Али, ако се узме у обзир да су имали само 27,52% људства из 1915, онда је то 1,5 пута више топова с обзиром на број војника: у октобру 1915. на један топ је долазило 596 људи, а почетком 1918. на једно оруђе долазило је 399. људи. Пешадију је фебруара 1918. године подржавало и 330 митраљеза и 1.733 пушкомитраљеза¹⁷⁹, док је на почетку рата имала свега 246 митраљеза.¹⁸⁰ Крајем јуна 1918. њена артиљерија је бројала 339 топова и 57 рововских оруђа, њено ваздухопловство је имало 71 авион разних типова, док је пешадију подржавало 546 митраљеза и 1.955 пушкомитраљеза.¹⁸¹ На један топ тада је долазило 354 српска војника, а аутоматског оружја било је десет пут више него октобра 1915. године. Осим тога, Срби су дејствовали скупа са савезничким трупама, које су покривале врло широк фронт, тако да непријатељ није могао брзо да прегрупише своје снаге на правац пробоја. Најзад, Срби нису јуришали сами, него са две француске дивизије: 17. колонијалном и 122. пешадијском.¹⁸² Успели су, јер је главни удар био концентрисан на 33 километра фронта, где је 580 топова већ на почетку офанзиве разнело бугарске положаје.¹⁸³ Током пробоја фронта српска војска је имала 4.019 избачених из строја, од тога 681 погинулог војника.¹⁸⁴

Уместо закључка

Анализа бројности и снаге српске војске на Солунском фронту показала је непрецизност, противречност, а често и нетачност података којима се баратало у историографији. Тумачења разних података неретко су једнострана, понекад и очито тенденциозна. Један део узрока деформације слике прошлости потиче од занемаривања чињенице да су бројност и опремљеност српских војника биле промењиве категорије, зависне од многих услова и динамике збивања. Други део је узрокован

¹⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске.

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Д. Денда, *нав. дело*, 299.

¹⁸¹ Исто, 303.

¹⁸² В. Ђоровић, *Историја Срба*, 734; Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 126; Б. Димитријевић, *нав. дело*, 206.

¹⁸³ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 734.

¹⁸⁴ Б. Димитријевић, *нав. дело*, 209.

недовољном корелацијом војних и политичких процеса и догађаја. Већина аутора синтеза није се бавила пропорцијом бораца и небораца, нити односом бораца „на лицу“ и „по списку“, као ни бројем „ефективних пушака“.¹⁸⁵ Тако се тврдњом да је 26. априла 1916. године српска војска „бројала укупно 151.920 бораца“¹⁸⁶ укупан број војника преувеличава, док се састав и квалитет армија занемарује. Уколико се напише да су српску војску уочи офанзиве 1918. године чинила 134.143 човека „на лицу“¹⁸⁷, ствара се нетачна представа о њеној бројности, јер ју је тек пред пробој фронта чинило 111.220 људи „на лицу“, а 141.933 „по списку“¹⁸⁸. Када такви подаци једном добију научну верификацију, касније их преузимају и други аутори, па су бројке од 150 и 152 хиљаде српских војника на Солунском фронту постале популарне у историографији, иако су многа питања у вези са њима остала нерешена, а дубоке и сложене везе између различитих процеса и феномена невидљиве.¹⁸⁹

Ако се посматра цео период Првог светског рата, крајем 1916. и током читаве 1917. године бројност и квалитет српске војске налазили су се на најнижој тачки. Горе стање било је једино током преласка Албаније. А управо почетком 1917. године догодио се слом царске Русије и Србија је остала без најважнијег политичког ослонца. Није тешко замислити како су вести, које су током 1917. године стизале из Русије, деловале на српску владу и Врховну команду.¹⁹⁰ Да ствар буде гора, у тим околностима су између Антанте и Аустроугарске вођени преговори о сепаратном миру, што је укључивало и даљу судбину Србије.¹⁹¹ Под притиском Хрвата и Словенаца промењен је назив Српског добровољачког корпуса у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁹² То га, међутим, није спасло од распада. Између Београда и Загреба водила се борба око тога

¹⁸⁵ „Ефективне пушке“ су посебно издвајали: Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 118, 222.

¹⁸⁶ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 38. Видети објашњење термина „борац“ у нап. 11.

¹⁸⁷ *Исто*, 101.

¹⁸⁸ V. Ivetić, *нав. дело*, 130.

¹⁸⁹ П. Опачић, *Солунска офанзива*, 66–75, 101–111; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 101, 135, 411.

¹⁹⁰ А. Тимофејев, М. Пиљак, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије* / А. Тимофеев, М. Пиљак, *Русская революция 1917 г. глазами Королевства Серби*, Институт за новију историју Србије, Београд – Андрићев институт, Одељење за историју, Вишеград 2017.

¹⁹¹ О томе видети више: М. Перишић, *Сарајевски Атенат. Повратак документима*, Андрићев институт, Вишеград 2014, 60–72.

¹⁹² А. Lainović, *Nikola Pašić o Dobrovoljačkom korpusu u Rusiji 1917*, *Historijski zbornik*, god. XVIII (Zagreb 1965) 215–218.

коме ће припасти улога „Пијемонта“. Стрељани су Апис и другови. У таквим околностима потписана је Крфска декларација и конципирана заједничка држава.

Како се ближио крај рата, српске елите су све више инвестирале у будућу југословенску државу, дефинитивно одустајући од могућности уједињавања у неком ужем, компактнијем државном оквиру. А када је вишенационална Југославија једном створена, прошлост је тумачена у складу са потребом њеног одржања и оправдања. Нова, велика држава постала је, *post festum*, разлог за поднете жртве, као да се у рат кренуло ради стварања Југославије, а не због одбране суверенитета Србије. У време идеолошке доминације југословенства и марксизма, историјске чињенице и њихова тумачења су, као што се зна, подлегали политичким потребама и очекивањима.¹⁹³ Када се 1980-их година национализам вратио у јавну сферу, није му одолела ни историјска наука. Такав амбијент, све у свему, није био плодно тло за развој критичке историографије, а највидљивији показатељ да је слика прошлости деформисана биле су – и остале – бројке.

Тако се у научној литератури може наћи податак да је немачки цар Вилхелм II, сазнавши да је Бугарска капитулирала, њеној Врховној команди послао телеграм у коме стоји: „Шездесет две хиљаде српских војника одлучило је исход рата. Срамота!“¹⁹⁴ Аутор који цитира тај извор пропустио је да објасни разлику између 62.000 и 150.000, колико је, по њему, бројала српска војска на крају рата.¹⁹⁵ А у питању је био скоро тачан број српске пешадије у тренутку пробоја Солунског фронта: тада је „на лицу места“ било 63.298 пешадијских официра и војника, рачунајући и неборце.¹⁹⁶ Оно што је немачки цар, захваљујући својим обавештајцима и извиђачима, знао већ у јесен 1918. године, историографија је утврдила 80 година касније.¹⁹⁷ Упркос томе, неки аутори и даље сматрају како је 62.000 Срба „одлучило рат“, иако већ у следећој реченици сами доносе дупло већи број војника који су се вратили у ослобођену Србију: 130.000!¹⁹⁸ И та противуречност је остала без објашњења. Није једина. Има нечег узнемирујућег у сазнању да су се тачни подаци све време

¹⁹³ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, 1, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

¹⁹⁴ П. Опачић, *Солунска офанзива*, 287; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 290.

¹⁹⁵ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 135, 411.

¹⁹⁶ V. Ivetić, *нав. дело*, 126.

¹⁹⁷ Наиме, 1998. године објављен је цитирани чланак Велимира Иветића.

¹⁹⁸ М. Грчић, *нав. дело*, 67–68.

налазили у архивима у Београду. А и оне информације које се налазе у Москви, Паризу, Лондону, Бечу, Берлину и другде – углавном су српске провенијенције.

Питање броја и структуре српске војске на Солунском фронту само је део много комплекснијег питања српских жртава у Првом светском рату. До данас у науци не постоји консензус о војним и цивилним губицима: колико погинулих, рањених и инвалида, колико заробљених и помрлих од болести, колико избеглица, колико војске у егзилу, колико дезертера, колико интернираних у логоре, итд. Основни проблем са утврђивањем укупног броја жртава произлази из чињенице да не постоји прецизна и континуирана евиденција за цео ратни период. Истраживачи су присиљени да се окрену демографским прорачунима на основу броја становника према пописима пре и после рата и да уз помоћ просечне стопе прираштаја траже разлику између броја живих и броја оних који би живели да рата није било. Међутим, све такве пројекције морају поћи од броја становника Србије пред рат, а око тог податка, такође, нема слагања. У историографији и демографији могу се наћи следећи бројеви: 4.823.198¹⁹⁹; 4.700.000²⁰⁰; 4.600.000²⁰¹; 4.576.508²⁰²; 4.500.000²⁰³; 4.393.315²⁰⁴, 4.000.000²⁰⁵. Разлика између највећег и најмањег наведеног броја је чак 823.198 људи! Јасно је да свака демографска пројекција базирана на нетачним полазним подацима неминовно повећава првобитну грешку. Последица тога је огроман распон бројева српских жртава, како војних, тако и укупних, у зависности од аутора.

¹⁹⁹ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, 29–30.

²⁰⁰ Ђенерал S., *Губици у ратовима*, 88, 91. Стефановић сматра да је Србија пре балканских ратова имала 2.500.000 становника, што значи да је, по њему, нове области насељавало 2.200.000. Међутим, према попису, било их је око 1,5 милиона. Видети: М. Јагодић, *нав. дело*, 18.

²⁰¹ Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 40.

²⁰² Д. Ђурић, *Увод*, Претходни резултати пописа становништва Краљевине СХС, 31. јануара 1921. године, Државна штампарија, Сарајево 1924, XV. Наведено према: Д. Врућинић, *нав. дело*, 84.

²⁰³ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13, 18.

²⁰⁴ М. Јагодић, *нав. дело*, 18. Број становника Србије који доноси Јагодић је изведен на основу пописа 1910. и 1913. године и вероватно је најближи њиховом стварном броју пред Први светски рат.

²⁰⁵ Н. Kerchnawe, *Die Organisation der Truppen des Militärgeneralgouvernements Serbien und der Verlauf der Operationen im grossen*, Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen, 1929, 23–24. Наведено према: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 407–408.

Андреј Митровић наводи процену Хуга Керхнавеа (Hugo Kerchnawe) по којој је Србија изгубила „најмање 800.000 људи (ниједан народ није поднео веће жртве у овом рату)“.²⁰⁶ Према службеним подацима Краљевине СХС, Србија је у Првом светском рату изгубила 999.518 људи: 369.518 војника и 630.000 цивила.²⁰⁷ Петар Опачић је сматрао да је Србија „изгубила 1.200.000 војних и цивилних лица, или 28% свог предратног становништва“.²⁰⁸ Према елаборату делегације Краљевине СХС на Конференцији мира, апсолутни губици Србије износили су 1.247.435 људи, (од тога 402.435 војника и 845.000 цивила), док је демографски губитак процењен на чак 1.900.000 живота.²⁰⁹ Владимир Стојанчевић је сматрао да је тај извештај „[...] без сумње, дао приближно тачну слику популационих губитака [...]“²¹⁰, а одређено поверење му поклањају и други аутори.²¹¹ Има процена које иду и до целих 1.330.925 убијених и умрлих грађана Србије свих узраста и оба пола.²¹² Али, колики год да је број палих Србијанаца, тек ако би се тим жртвама додале и жртве Срба из Црне Горе и Аустроугарске добила би се приближна бројка укупних српских губитака.

Према истраживањима Милоша Јагодића, која су до сада најобухватнија, разлика у броју становника Краљевине Србије 1910/13. и 1921. године је 526.430, док њени демографски губици износе 1.253.811 људи, или 32%.²¹³ Према анализи Драгише Ђурића, разлика у броју становника Србије у истом периоду је 538.870, док њени демографски губици износе 1.203.669 људи, или 26,38%.²¹⁴ Неслагање од око 50.000 је последица различитих полазних података, тј. броја становника Србије пред ратове. Поред тога, треба имати у виду да те бројке укључују и жртве балканских ратова, које износе 36.500 војних лица и смањено рађање услед тих губитака.²¹⁵ Из наведеног произлази да су укупни

²⁰⁶ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 407–408.

²⁰⁷ В. Стојанчевић, *Србија и српски народ*, 111–112.

²⁰⁸ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 411.

²⁰⁹ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 14.

²¹⁰ В. Стојанчевић, *Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата*, *Историјски часопис* 35 (1988) 162.

²¹¹ Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 24; М. Јагодић, *нав. дело*, 24.

²¹² Податак Катарине Кларе Штурценегер (Catharina Clara Sturzenegger), швајцарске новинарке и медицинске сестре која је боравила у Србији током ратова 1912–1918. Наведено према: В. Стојанчевић, *Србија и српски народ*, 100–101.

²¹³ М. Јагодић, *нав. дело*, 19–21.

²¹⁴ Д. Ђурић, *Увод*, XV. Наведено према: Д. Врућинић, *нав. дело*, 84.

²¹⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 22.

демографски губици Србије приближни броју директних ратних губитака наведних у извештају делегације Краљевине СХС на Конференцији мира: 1.247.435. Према Јагодићу, скоро толико износе укупни демографски губици Срба из Србије, Црне Горе и Аустроугарске у периоду 1910–1921. година, тј. 1.195.743 човека, или 25,36% српске популације, за коју се процењује да ју је 1910. године чинило 5.307.706 људи.²¹⁶ Демографски губици припадника других националности који су живели са Србима на простору будуће Краљевине СХС у том истраживању се процењују на 284.921 човека, или 6,59%.²¹⁷ Иако демографским истраживањима коришћеним у овом раду није стављена тачка на тему српских жртава, ипак је донекле сужен простор за нагађања и произвољности. Упркос грешкама у неким од тих радова, остаје општи закључак да су се демографске последице Првог светског рата у Србији осећале до 21. века.²¹⁸ А било је и других ратова...

²¹⁶ Исто, 57, 60.

²¹⁷ Исто, 57.

²¹⁸ Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 51–52; М. Јагодић, *нав. дело*, 12.

**Табела кретања укупног бројног стања српске војске
од септембра 1914. до јануара 1919. године**

време	прилив	одлив	одакле / где	стање
септембар 1914.	423.441		мобилисани официри и војници	423.441
од септембра 1914. до октобра 1915.		непознат	умрли / погинули / заробљени / дезертиралаи / трајни инвалидни	
током 1915.	207.500		новомобилисаних војника	
октобра 1915.			остали од раније у јединицама и новомобилисани војници	404.020
до децембра 1915.		166.000	заробиле Централне силе	
крајем 1915.		око 80.000	напустили јединице / дезертиралаи	
од децембра 1915. до јануара 1916.	најмање 170.000		крнули преко Албаније ка Јадрану	
од децембра 1915. до јануара 1916.		најмање 18.000	помрли прелазећи Албанију	
јануар 1916.	152.000		превезени бродовима на Крф	152.000
јануар 1916.		2.000	умрли на бродовима током превоза	150.000
јануар 1916.	око 3.000		прешли у Грчку копненим путем	153.000
током 1916–1918.		око 10.000	боравили на Крфу: део се вратио у јединице, део остао на Крфу	
током 1916–1918.		око 10.000	боравили у Тунису, Француској, Италији, Швајцарској и другде	
13. јула 1916.			само оперативна војска „по списку“	128.475
од маја 1916. до децембра 1917.		12.190	погинули / умрли / нестали на Солунском фронту и у позадини	
од децембра 1916.	око 2.000		новомобилисани становници Битоља и околине	
13. априла 1917.			само оперативна војска „по списку“	130.068
од јануара 1916. до децембра 1917.		7.751	умрли и сахрањени на Крфу	
до маја 1917.		око 2.000	демобилисани становници Битоља и околине	
до фебруара 1918.	5.483		добровољци из Америке, Италије, Француске, Аустралије и Египта	
13. фебруара 1918.			само оперативна војска „по списку“	136.190
28. марта 1918.			само оперативна војска „по списку“	135.950
28. марта 1918.		8.534	под Министарством војним на Крфу, у Солуну, Африци и другде ван фронта	144.484
током пролећа 1918.	12.500		добровољци из руског заробљеништва	
новембра 1916. до септембра 1918.	око 3.000		добровољци и мобилисани српски држављани заробљени у војскама Бугарске и Турске или емигранти	
13. септембра 1918.			само оперативна војска „по списку“	141.933
септембра 1918.		4.019	избачених из строја приликом пробоја Солунског фронта	
до децембра 1918.	око 21.000		дезертери из 1915. који су се вратили у српску војску и новомобилисани борци	
28. децембра 1918.			само оперативна војска „по списку“	158.960
јануара 1919.		око 19.000	највероватније демобилисани услед недостатка хране и опреме	око 140.000

Горан МИЛОРАДОВИЧ

**ЧИСЛЕННОСТЬ СЕРБСКОЙ АРМИИ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ
В 1916–1918. ГГ. И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КОРОЛЕВСТВУ СЕРБИЯ**

Резюме

В работе обрабатывается численность армии Королевства Сербия в Первой мировой войне, включая и военно-политические последствия огромных жертв войны. Утверждается что большинство чисел противоречиво и ошибочно, что в литературе объяснения о численности несоответственные и тенденциозные. Между тем, замечен определённый переворот в исследовании, особенно в новейших демографических студиях. Вопреки недостаткам, литература предлагает систему в которой возможно сделать определённые коррекции, что бы пролит свет на эту проблему. Численность создана путём систематизации, сравнения, организации и многочисленных проверок данных опубликованных источников. Результаты дополнены данными из русских и сербских архивов.

Статья состоит из нескольких частей:

Введение содержит обзор литературы о предмете исследования. Потом, анализ числа эвакуированных сербских солдат в Грецию. В результате следит что было всего 155.000 солдат и что сербская армия потерпела приблизительно 20.000–21.000 жертв от времени прихода в Корфу до возврата в Сербию (16.000 мёртвых и 4.000 пленных и пропавших без вести). Кроме того, большое число солдат находилось в реабилитационных центрах и в больницах в Африке, на небоевых должностях в Корфу, в Салониках, в Франции, Швейцарии и на иных местах. В Корфу и Бизерте иногда било 10.000 или больше людей.

Внимание обращалось на численность солдат и структуру сербской армии на Салоникском фронте. Указано что число солдат очень менялось: с 128.000 «согласно списку» и 116.000 «на месте» в лето 1916 г.; больше 130.000 «согласно списку» и 94.000 «на месте» весной 1917 г.; до 142.000 «согласно списку» и 111.000 «на месте» в конце 1918 г. Важными фактами обычно были плохое здоровье и возраст солдат. К тому же, позиции Сербов не менялись, не било ни обмена людей, как будто у союзников. Всё это плохо влияло на их боевой дух. Од около

60.000 винтовок по прибытии на Салоникский фронт в 1916 г. осталось до начала 1918 г. только 26.000 винтовок на около 60 километров фронта.

Отсутствие обмена сербских солдат после 1915 г. стало главной причиной для образования сербских добровольческих отрядов в России. В тех отрядах бывали австро-венгерские военные пленные, а бывали и попытки собрать сербских, хорватских и словенских эмигрантов. Кроме того, мобилизованы сербские граждане беженцы из австро-венгерской и болгарской армии или пленники союзников и некоторые с освобождённой территории. Вопреки всем напряжениям, ожидая 100.000 добровольцев, собранно только 21.000 людей. Всего 18.000 прибыло на Салоникский фронт, 15.000 было «на месте» в моменте прорыва фронта.

Перед наступлением на Салоникском фронте, дивизии укрепляются по количеству и качеству, прежде всего благодаря прибытию добровольцев. Сила сербской армии увеличилась из-за большого увеличения артиллерии и автоматического оружия. Армия насчитывала около 142.000 солдат, причём «на месте» было около 80.000 офицеров и солдат. Пехота прорвавшая фронт насчитывала 63.000 людей.

Вместо заключения, суммированы результаты и оценивается надёжность данных, утверждений и толкований в литературе. Численность и качество армии подчеркнутые как самый важный факт для принятия важных политических решений. Сравнены демографические показатели для Сербии и других областях поселяющимися Сербями и проверена их надёжность. Замечено что, вопреки преувеличениям некоторых авторов, потери Сербии и сербского народа были настолько великими что демографические последствия Первой мировой войны чувствуются до сих пор.

Ключевые слова: Первая мировая война, Королевство Сербия, Русская империя, Салоникский фронт, военные потери, сербская армия, добровольческое движение, демография

Goran MILORADOVIĆ

**THE NUMBER OF THE SERBIAN TROOPS AT THE SALONICA FRONT
1916-1918 AND MILITARY AND POLITICAL SUPPORT
OF THE RUSSIAN EMPIRE TO THE KINGDOM OF SERBIA**

Summary

The article discusses the number of the troops of the Kingdom of Serbia in the First World War, as well as military and political consequences of its vast casualties. It has been ascertained that there was a great number of contradictory and incorrect figures, as well as inconsistent and tendentious explanation throughout the literature on the subject. However, certain shift in research has been noted, especially in the latest demographic studies. Despite its drawbacks, the literature offers the basic frame within which it is possible to make certain corrections in order to sharpen the image. The image has been built by systematizing, comparing, organizing and multiple checking of the data from the published sources, which have been supplemented with less known or unknown data from the Russian and Serbian archives. The article is comprised of several parts:

1) The introduction offers the review of the subject in literature. It is followed by the analysis of the number of Serb soldiers who were evacuated to Greece. It has been concluded that there was a total of 155,000, but also that the Serb army had between 20,000 and 21,000 losses, from the arrival at Corfu since the return to Serbia (16,000 dead and about 4,000 captured and missing). Besides, a large number of soldiers were in rehabilitation centers and hospitals in Africa and on non-combat duties at Corfu, Thessaloniki, France, Switzerland and elsewhere. In certain periods, there were 10,000 or even more people at Corfu and in Bizerte alone.

2) The attention is paid to the number and structure of the Serbian army on the Salonika front. Significant variation in the number of soldiers was shown: from 128,000 “by list” and 116,000 “on the spot” in the summer of 1916, over 130,000 “by list” and 94,000 “on the spot” in the spring of 1917, to 142,000 “by list” and 111,000 “on the spot” at the end of 1918. The important factors were often poor health condition and elderly age of the soldiers. Moreover, the Serbs had no shifts in positions, nor did they have regular replacements of the troops such as the allied troops, and it all badly influenced their morale. The number of Serb rifles, from about 60,000 upon the arrival at the Salonika front in 1916, dropped to just 26,000 effective rifles at the beginning of 1918, which had held about 60 kilometers of the front.

3) The lack of a replacement of the Serbian troops after 1915 was the main reason for the formation of a Serbian volunteer corps in Russia. It was comprised of Austro-Hungarian prisoners-of-war and attempted to gather people among Serbian, Croatian and Slovenian emigrants. Furthermore, Serbian citizens, fleeing from the Austro-Hungarian and Bulgarian armies or captured by their allies were also mobilized. The people from the liberated territory were mobilized. Despite all the efforts, and expected 100,000 volunteers, only 21,000 were gathered. A total of 18,000 of them arrived at the Salonika Front, and 15,000 were present “on the spot” at the time of its breakthrough.

4) Before the Salonika offensive, the divisions were strengthened in number and quality, mainly by influx of volunteers. The power of the Serbian army was considerably elevated by the high increase of artillery and automatic weapons. The entire army counted about 142,000, while the forces “on the spot” had about 80,000 officers and soldiers of all divisions. The infantry that made the breakthrough numbered 63,000 people.

5) Instead of the conclusion, the previous findings have been summarized and the reliability of certain data, assertions and interpretations published in the literature is assessed. It has been pointed out to the numbers and the quality of the army as a crucial circumstance for making important political decisions, some with far-reaching consequences. The demographic indicators for the population of Serbia and other parts of Serb-populated areas have been compared and their reliability has been estimated. It has noted that, despite the exaggerations of some authors, the losses of Serbia and the Serbian people were so great that the demographic consequences of the First World War have been felt for the next hundred years.

Keywords: First World War, Kingdom of Serbia, Russian Empire, Thessaloniki Front, military losses, Serbian army, volunteer movement, demography.